

OCJENE I PRIKAZI

Krešimir Filipec, *Praisbodište i/ili situacija. Slaveni i Hrvati – do zauzimanja nove domovine*, Zagreb: Centar za ranosrednjovjekovna istraživanja Zagreb – Lobor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 2020., 184 str.

Prof. dr. sc. Krešimir Filipec, dugogodišnji predstojnik Katedre za opću srednjovjekovnu i nacionalnu arheologiju i sadašnji predstojnik Arheološkog zavoda Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, autor je ove knjige, koja predstavlja prvi udžbenik iz područja ranosrednjovjekovne arheologije na hrvatskom jeziku u povijesti studija arheologije na zagrebačkom sveučilištu. Knjiga je nastala prilikom priprema predavanja za kolegije vezane uz arheologiju Avara i Slavena. U njoj su na jednom mjestu prikazani i objašnjeni procesi i naznačeni osnovni problemi kraja kasnoantičkog i početka ranosrednjovjekovnog razdoblja u Hrvatskoj, kao i srednjoj i istočnoj Europi. Knjiga je podijeljena na pet velikih poglavlja koja su, ovisno o zahtjevnosti tematike, razdijeljena u manje cjeline.

Uvod je podijeljen na uvodna razmatranja, kronološke sheme i potpoglavlje o arheološkim kulturama i narodima. U uvodnim razmatranjima obrađuje se postojeća literatura, s posebnim naglaskom na udžbenike i priručnike. Sagledana je i historijska geografija bez koje bi bilo teško sasvim razumjeti uzroke i tijek slavenskog preseljenja iz pradomovine prema prostorima koje su kasnije nastanjivali. Uz historijsku geografiju veže se i klima, a posebno elementarne nepogode za koje se može potvrditi da su bile jedan od pokretača velikih seoba naroda. Kako bi se procesi seobe mogli smjestiti u vremenski okvir, predstavljene su kronološke sheme kasne antike u srednjoj i istočnoj Europi, kao i avarske i slavenske dominacije u Karpatskoj kotlini. Boljem razumijevanju nositelja slavenskih seoba doprinosi definiranje i arheološka interpretacija pojmova rod, pleme i narod u navedenom kontekstu. Sve što je spomenuto u uvodnom poglavlju knjige nužno je za lakše praćenje narednih poglavlja.

Drugo poglavlje posvećeno je postojećim teorijama o smještaju slavenske pradomovine kojima se ne bave samo arheolozi i povjesničari, već i antropolozi, etnolozi, lingvisti i genetičari. S obzirom na čest nedostatak materijalnih ostataka i pisanih povijesnih izvora pomoću kojih arheolozi i povjesničari najčešće stvaraju svoje teorije, jedno potpoglavlje ističe druge znanosti, s naglaskom na lingvisticu, i njihov doprinos nadopunjavanju slike o smještaju slavenske pradomovine.

Kratka povijest šumske, šumsko-stepske i stepske zone istočne Europe od ranoantičkog vremena sve do kraja kasne antike sagledana u trećem poglavlju, a podijeljena je u tri potpoglavlja. Opisane su ranoantičke kulture za koje doznajemo od antičkih pisaca, historiografa i geografa, a posebno su istaknuti Venedi i Venedi koje se dovodi u vezu sa Slavenima. Navedeni su germanski i sarmatski utjecaji na lokalne kulture u 1. i 2. st. Značajno mjesto pridano je Tabuli Peutingeriana, zemljovidu nastalom prema ranoantičkim predlošcima na kojemu su zapisana i brojna imena naroda spominjanih u drugim povijesnim izvorima. Kasnoantičko vrijeme prikazano je kroz opće sukobe i velike seobe, koji u istočnom dijelu srednje i istočnoj Europi započinju sredinom 2. st. Vrijeme hunske dominacije posebno je obilježilo to razdoblje i uzrokovalo brojne pomake stanovništva, što je u knjizi napomenuto. Jedno potpoglavlje posvećeno je pločama iz Tanaisa, na kojima se spominju imena koja podsjećaju na hrvatsko narodno ime. Kraj kasne antike obilježen je kretanjem slavenskog stanovništva prema Rimskom Carstvu i donjem toku Dunava, a naglašen je i njihov prodor prema zapadu Europe.

U četvrtom poglavlju prezentirana je arheološka ostavština Slavena, odnosno arheološke kulture i kulturni modeli istočne Europe predslavenskog razdoblja, kao i slavenske arheološke kulture povijesnog razdoblja. Posebno su istaknute praška, penkovska i koločinska kultura, a od arheološkog materijala izdvojene su keramičke posude praškog tipa i lučne fibule.

Zadnje poglavlje posvećeno je povijesnim izvorima od sredine 6. do sredine 7. st. Posebno se obrađuju problematika početka slavenskog zauzimanja i naseljavanja sjeverne, srednje i južne Europe, osnivanje najstarijih naselja u južnom dijelu Panonije, zbivanja u Panoniji i Dalmaciji vezana za odnose s Langobardima i Gepidima te odnos Avara i Slavena od njihove pojave na granicama Rimskog Carstva do prodora prema Italiji. Posebno potpoglavlje odnosi se na krizu prvog Avarskog Kaganata, napuštanje Dalmacije i dolazak Hrvata.

Na kraju knjige nalazi se vrlo opsežan popis znanstvene literature koja je bila korištena prilikom izrade ovog djela, a koji je koristan čitateljima za daljnje proučavanje problematike slavenskih seoba u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku.

Petra Nikšić

Anthony Kaldellis, *Byzantium Unbound*, Arc Humanities Press, Leeds 2019, 128 str.

„Bizant je bio meta zapadnih klevetanja i rasprava od srednjeg vijeka, preko renesanse, pa sve do 20. stoljeća... „Bizantium“ je izmišljen u pokušaju da se rimsku povijest podijeli na manje, lakše izvodljive dijelove postuliranjem (krive) premise da je jedan dio rimske povijesti suštinski drugačiji od drugoga...“ Ovo su tek neke misli koje Anthony Kaldellis, poznati bizantolog sa Sveučilišta u Ohiju, iznosi u svojem djelu *Byzantium Unbound*, knjizi koja je svojevrsan, kako sam kaže, *thought-experiment* na 128 stranica. Riječ je o djelu koje želi biti intrigantno i provokativno, djelu koje želi potaknuti rasprave i koje direktno upire prstom u narative zapadne historiografije. Autor iznosi ideje koje je već dotaknuo na više mjesta u svojim knjigama i intervjuima, no sada ih je konačno sabrao i sažeto zapisao. Knjiga je podijeljena na četiri poglavlja (ne računajući uvod i bibliografiju), ali zapravo je riječ o dvije cjeline – prva dva i druga dva poglavlja. U prvoj cjelini donosi se autorov historiografsko-imagološki pogled na Bizant, dok je drugi dio zapravo pogled na budućnost bizantologije i autorovo obraćanje (i kritika) klasičarima i medievistima u vezi Bizanta.

Prvo poglavlje, „Povijest bizantofobije“ (*A History of Byzantinophobia*), pregled je i kritika zapadnjačkih pogleda na Bizant od srednjeg vijeka do 21. stoljeća. Kaldellis smatra da je Bizant civilizacija koja je najviše oklevetana i najmanje shvaćena u povijesti te je stoga njena prava priroda zakopana ispod mnoštva slojeva zapadnih „predrasuda, polemika i obmana“ (str. 1). Ove slojeve usporedio je sa slojevima luka – te slojeve moramo oguliti kako bismo, u procesu odstranjivanja nagomilanih i povijesno opterećenih „prirasta“, otkrili pravu srž Bizanta. Prije svega riječ je o sloju koji autor naziva „osporavanje romanstva“ (*Roman Denialism*) – oduzimanje Bizantu njegovog rimskog karaktera usprkos rimskoj samoidentifikaciji njegove populacije (koja je sama sebe nazivala *Ῥωμαῖοι*). Proces opovrgavanja rimskog karaktera carstva s Bospora počinje od ranoga srednjeg vijeka i početka sukoba na relaciji Rim-Konstantinopol. Autor ističe apsurd da mnogi povjesničari, kad (i ako) navedu da su se stanovnici Bizanta samoidentificirali kao Rimljani, svejedno dodaju kako „oni zapravo nisu ono što misle, već sami sebe obmanjuju“ (str. 6).

Drugi sloj čine „stereotipi grčkog etniciteta“ (*Stereotypes of Greek Ethnicity*), vrlo dobro poznati mnogima koji se bave Bizantom, a ujedno se nadovezuju i na prvi sloj. Riječ je o propagandi papa i zapadnih careva koji su, opovrgavajući Bizantu romanstvo, nadjenuli mu grčki

karakter i nazivlje, usprkos tome što su bizantski „zakoni, uprava, vojska, uređenje i ime bili rimski i proizašli iz Rima“ (str. 8). Glavni argument ove teze bio je, a i do danas ostaje, poistovjećivanje latinskog jezika s romanstvom, tj. negiranje rimskog karaktera grkofonoj populaciji – što je, naravno, potpuno anakron i ahistorijski pristup pitanju rimskog identiteta. „Religijske polemike i Četvrti križarski rat“ (*Religious Polemic and the Forth Crusade*), nakon višestoljetne propagande i gomilanja stereotipa o „Grcima“, dodali su novi sloj problema. Bizant je bio stalna meta katoličke propagande koju nije bilo posebno teško proširiti s obzirom na to da je većina hereza u katolički svijet došla upravo s Istoka (a budući da je Bizant bio istočno, a i sam svojevrsna „hereza“, priča se lako posložila). U konačnici, Bizant je „stigmatiziran neuspjehom“ (*Stigmatized by Failure*) nakon pada Konstantinopola 1453. godine. Period ranoga novog vijeka nije previše mario za istraživanje bizantske povijesti, ali je zato renesansna zanesenost antikom utjecala na formiranje negativne slike o Bizantu. U vrijeme Bizanta „grčki je jezik iskvaren i upravo je to carstvo krivo za pad Grka s veličanstvenih razina Perikla na nisku razinu ropstva pod Osmanlijama“ (str. 16.) – ranonovovjekovni mislioci vidjeli su vrijeme Istočnog Rimskog Carstva kao vrijeme propadanja.

Kaldellis u sljedećih nekoliko potpoglavlja donosi pregled misli o Bizantu sve do 21. stoljeća, pri čemu treba istaknuti dva ključna perioda. Prije svega riječ je o vremenu prosvjetiteljstva u kojem su autori, u nemogućnosti otvorenog prozivanja svojih vladara, iskoristili Bizant kao primjer loše države u kojoj vladaju despotizam i fanatizam te savez prijestolja i oltara. Bizantu je u 18. stoljeću konačno „dopušten“ ulazak u rimsku povijest, ali samo dok je predstavljao dio narativa koji govori o dugom propadanju Carstva – najbolji primjer konstruiranja takvog narativa svakako je Edward Gibbon i njegovo monumentalno djelo *Slabljenje i propast Rimskog Carstva*. Drugu prekretnicu autor vidi u 19. stoljeću kada se po prvi put u historiografiji termin „Bizantsko Carstvo“ počinje koristiti češće nego naziv „Carstvo Grka“. Razlog tome možemo vidjeti u političkoj situaciji 19. stoljeća – „Bolesnik s Bospora“ bio je slab, mlado grčko kraljevstvo izborilo je svoju samostalnost te je termin „Bizant“ iskorišten kako bi se potkopale aspiracije Grka na sve teritorije nekadašnjeg Bizantskog Carstva – teritorije koje su, naravno, prije svega željele tzv. velike sile 19. stoljeća.

Pogled na historiografiju 20. stoljeća otkriva „orijentalizam“ zapadne historiografije – riječ je o pojmu koji se koristi pri proučavanju imagoških konstrukata Europe o istočnim društvima, a odlično odgovara i našem slučaju. Bizant se percipira kao egzotično i orijentalno društvo opsjednuto svojim religijskim aspektima – čitatelju ne treba dugo da shvati kako je takva slika, izvan uskih akademskih krugova, i dalje dominantna u europskom društvu. „Bizant se nekoć zamišljao kao grčki (tj. prevrtljiv), zatim kao srednjovjekovna verzija Osmanskog Carstva (tj. despotski), a kasnije kao predložak sovjetske tiranije. Još slojeva luka, a svi jednako truli“ (str. 25). U 21. stoljeću situacija je nešto bolja, no i dalje ostaju dva važna problema koja se moraju riješiti: „izliječiti temeljni grijeh“ (tj. „osporavanje romanstva“) – jer kada uklopimo Bizant u rimski kontekst mnoge stvari nam postaju znatno jasnije – te posvetiti pažnju cjelokupnom literarnom korpusu ove velike civilizacije. Svi navedeni slojevi luka rezultirali su negativnom slikom o Bizantu koja i dalje živi u svakodnevnom govoru – dovoljno je samo pogledati rječnike i primjere javne uporabe Bizanta. Tako se, primjerice, „bizantinizam“ definira kao „prijetvorna, oportunistička, ali i beskrupulozna politika“ (izvor: *Hrvatski jezični portal*). Nedavno je britanski *The Guardian*, govoreći o blokiranju promocije poznate klasičarke Mary Beard, cijeli proces nazvao „bizantskim“ – misleći pri tome na proces koji je „pretjerano kompliciran i obično uključuje mnogo administrativnih detalja“ (izvor: *The Oxford Dictionary of Phrase and Fable*).

„Razmišljati historijski s Bizantom“ (*Thinking Historically with Byzantium*) posebno je težak zadatak koji svi istraživači Bizanta moraju riješiti. Zašto je Bizant koristan danas? Zašto bi čitateljstvo bilo zainteresirano za njega? Kako Bizant bolje uklopiti u sustav obrazovanja – nešto što bismo se mi u Hrvatskoj, zemlji čiji je prostor u srednjem vijeku dijelom pripadao civilizacijskom krugu ovoga carstva, posebno trebali zapitati. Autor navodi cijeli niz pitanja i potencijalnih područja istraživanja, a posebno vrijedi istaknuti njegovu osobnu nit vodilju koja ga je dovela u polje bizantologije. Bizant je za Kaldellisa jedina civilizacija u povijesti koja je u jednoj cjelini spojila i aktivno živjela sva tri elementa na kojima se temelji europsko društvo i kultura – Rim, Grčku i kršćanstvo. Ovi elementi bili su temelj Bizanta i kohabitirali su kroz cijelu njegovu povijest, koliko konstruktivno, toliko i destruktivno. Tek shvaćajući ovaj „bizantski trokut“ možemo shvatiti sam Bizant i njegove ljude koji su sami sebe vidjeli kao potomke Rimljana Italije i nasljednike (i trenutne aktere) velikog povijesnog puta koji je njihova država prošla od Troje preko Eneje, Italije i Rima, pa sve do Bospora. Misao koja možda najbolje sažima bizantsko društvo jest da je ono „činilo rimske stvari, ali ih je činilo na grčkome“ (str. 36).

Drugi element važnosti Bizanta jest njegova dugovječnost – riječ je o jedinom društvu koje je nastalo u vremenu kad je, primjerice, još djelovalo proročište u Delfima i kada su se još uvijek održavale Olimpijske igre, a potrajalo je sve do 1453. godine. Štoviše, pojedini Bizantinci koji su nakon pada Carigrada pobjegli u Italiju doživjeli su da čuju vijest o otkriću Amerike. Niti jedno drugo europsko društvo ne pruža nam takav kontinuitet. Preko Bizanta imamo potencijal proučavati nebrojena druga društva koja su se našla na njegovoj periferiji ili s kojima je Carstvo stupilo u kontakt – bizantska povijest pruža „odličan vidikovac s kojeg se može gledati i povezati velik dio svjetske povijesti“ (str. 42). Ipak, ključan problem i dalje ostaje: „Bizant“ je nažalost termin koji neće tako skoro nestati te su rijetki stručnjaci spremni upustiti se u „dugi pogled“ na rimsku (bizantsku) povijest koja se proteže kroz više od 2000 godina. Da je riječ o podjeli bez jasnog razloga govori i činjenica da početak „bizantizma“ različiti autori smještaju u potpuno različita stoljeća – dok neki povjesničari početak vide već u 2. ili 3. stoljeću, drugi za početak uzimaju datum utemeljenja Konstantinopola, tj. 330. godinu. Istovremeno neki teolozi smatrali su da je romanstvo odumrlo na istoku tek u 6. stoljeću (kada je grčki jezik preuzeo primat nad latinskim) – takva podjela, naravno, išla je za time da se svi crkveni oci Istoka izdvoje iz „bizantskog“ i uvrste u katolički korpus. Suštinski, riječ je o još jednoj (nepotrebnoj) podjeli – isti period može se nazvati, primjerice, ranokršćanskim, kasnorimskim, ranosrednjovjekovnim ili pak ranobizantskim, ovisno o kontekstu i narativu koji se želi prikazati.

U „Bizantu za klasičare“ (*Byzantium for Classicists*) autor proziva „kratkovidnost“ klasičara, pri čemu ističe da je većina kritika namijenjena onima koji se bave grčkim jezikom (budući da je latinski s vremenom ispao iz uporabe u Bizantu). Ističe kako nema točke pucanja u kontinuitetu jezika između „rimskog“ i „bizantskog“ vremena te da se grčki (a neko vrijeme i latinski jezik) nastavio razvijati sve do 15. stoljeća – no klasičari svejedno rijetko kada gledaju iza 3/4. stoljeća. Zašto je Bizant važan za klasičare? Odgovor na ovo pitanje istovremeno je i poticaj za razmišljanje o načinu proučavanja historije općenito. Naime, kako autor ističe, grčki tekstovi antičkih povjesničara koji su došli do nas nisu preživjeli pukom srećom (barem u većini slučajeva), već zato što je netko iz nekog razloga smatrao da su ta djela važna. Taj netko u ovom je slučaju Bizant. U periodu između 300. i 1400. godine izgubljen je velik broj antičkih i onovremenih tekstova – trebamo se zapitati zašto su upravo tekstovi koje danas imamo preživjeli? Kakvu je važnost jedan Homer imao u bizantskom obrazovanju? Kakvu je važnost imao Herodot na razvoj bizantske etnografije – ovo je pitanje, primjerice, posebno važno za hrvatski rani srednji vijek jer bizantski

autori, koji po prvi put spominju Hrvate, djeluju upravo u krugu koji baštini Herodotov stil. Kako su Herodot i njegov način prikazivanja skitskih populacija utjecali na narativ Konstantina Porfirogeneta kada piše o Hrvatima u 9. stoljeću?

Dakle, Kaldellis smatra da je Bizant igrao važnu ulogu u formiranju korpusa djela koji je preživio do danas, a unutar tog korpusa veliki dio čine upravo antička djela. Bizant je imao svoje antičke uzore u historiografiji (Tukidid, Herodot, Plutarh...), filozofiji (Sokrat, Aristotel...), pjesništvu, retorici itd., i ne možemo proučavati uzore odvojeno od njihovog konteksta. Razumijevanjem Bizanta razumjet ćemo veliki dio europske (i svjetske) povijesti. Nadalje, autor upozorava na jedan veliki propust koji mnogi klasičari čine, a to je da „čupaju“ citate antičkih autora iz bizantskih djela. Tako, primjerice, *Souda* (bizantska enciklopedija iz 10. stoljeća) sadrži mnoštvo citata iz djela koja su inače izgubljena – klasičari uzimaju te citate i polemiziraju o njima bez da uopće prouče u kojem kontekstu je dati citat spomenut i što je autor htio prenijeti čitatelju prezentiranjem upravo tog citata. Osim toga, Bizantinci su jedni od najranijih „klasičara“ – komentirali su antičke uzore, a antičke autore možemo proučavati i kroz bizantska djela u kojima ih nastoje imitirati.

Kaldellis smatra kako je upravo Rim (dakle i Bizant) zaslužan za to što antičke autore gledamo kao literaturu – u vremenu kada je kršćanstvo trebalo biti „izmireno“ s rimskim vrijednostima upravo je Rim spasio od uništavanja antička djela (ne samo knjige, već i kipove, poganske hramove itd.) stvarajući ideju klasične umjetnosti kakvu danas poznajemo (str. 70). Možemo se zapitati je li naše znanje o antici zapravo tek „bizantski proizvod“ nastao tijekom selekcije vrijednosti djela za praktičnu uporabu (npr. medicina, geografija...) i/ili važnosti djela za formiranje određenih povijesnih narativa? „Kada sljedeći put uđete u knjižnicu punu klasika znajte da gledate bizantsku knjižnicu“ (str. 64). Na kraju izlaganja o antičarima autor zaključuje kako je prava šteta što su sveobuhvatni pristupi rimskoj historiografiji danas rijetkost, jer su u 19. i 20. stoljeću pojedinci poput Theodora Mommsena i Johna Bagnella Buryja bili jedni od najistaknutijih historičara rimske povijesti.

Zadnje poglavlje, „Bizant nije bio srednjovjekovni“ (*Byzantium Was Not Medieval*), polemiziranje je o položaju Bizanta među povjesničarima koji se bave srednjim vijekom te o međuodnosu medievistike i bizantologije. Autor kaže kako se polje medievistike često bavi „engleskim seljacima, francuskim kraljicama i njemačkim časnim sestrama, a rijetko slavenskim poglavari- ma, bizantskim poreznim sustavom i islamskom misli“ (str. 76). Također, kako i naslov poglavlja kaže, Bizant nije bio srednjovjekovni – on je svoju administraciju, financije, kulturu, jezik, ustroj i dr. nastavio direktno na rimskim temeljima. Autora je posebno zasmatala priča o feudalizmu u Bizantu za koji drži da se pojavljuje tek od 13. stoljeća i to na prostoru zapadnoeuropskih država na „ruševinama“ Bizanta (nakon 1204. godine) te da je „guranje“ feudalizma samo pokušaj da se Bizant uklopi u europski narativ o srednjem vijeku. Europa i Bizant oduvijek su se međusobno percipirali drugačijima i razvijali stereotipe jedno o drugome. Nadalje, bizantski (grkofoni) i europski (latinofoni) intelektualci jedva da su izmjenjivali znanja te načelno jedni o drugima nisu znali mnogo. Stoga je „guranje“ obiju cjelina pod jedan „naslov“ kriv pristup – bilo da je riječ o srednjovjekovlju ili nečemu drugome; bizantologija traje onoliko koliko postoji Bizant (str. 78). Ipak, unatoč tome što je objedinjavanje nemoguće, međusobna suradnja je neophodna. Autor primjećuje zanimljiv paradoks da države čija je srednjovjekovna povijest direktno vezana za Bizant često imaju „napeti odnos s njim i žele izdvojiti svoje nacionalne povijesti iz bizantskog konteksta“ (str. 82).

Ovdje bismo autorovim mislima mogli pridodati još dvije naše opservacije – prije svega, možemo primijetiti da je sličan trend nepopularnosti Bizanta, pa čak i među povjesničarima, prisutan i u Hrvatskoj (iako se možemo nadati boljoj situaciji u budućnosti s obzirom na to da je 2016. osnovano Hrvatsko društvo za bizantske studije). Druga opservacija odnosi se na pristup povijesti iz nacionalnih okvira. Sigurno je da barem jedan dio nepopularnosti Bizanta postoji jer on nikada nije našao „svoje mjesto pod suncem“ u nacionalnim narativima. Za mnoge balkanske nacije, a posebno one nepravoslavne, riječ je o nekoj vanjskoj i stranoj sili koja se ne uklapa u njihovu nacionalnu (i vjersku) povijest, dok one pravoslavne uglavnom zanima vjerski kontekst. U slučaju Grčke u nacionalnom narativu prevladava antika. *Megali Idea* (grč. *Μεγάλη Ιδέα*), ideja o obnovi Bizantskog Carstva koja je neslavno propala nakon Grčko-turskog rata početkom 20. stoljeća, sigurno je imala značajan utjecaj na nepopularnost i marginalizaciju Bizanta u grčkom nacionalnom narativu. S novim trendovima historiografije, koja sve više i više izlazi iz nacionalnih okvira, možemo se nadati da će i Bizant u budućnosti dobiti više pažnje – jer ju svakako zaslužuje. Na kraju knjige autor ističe zanimljiv pristup istraživanju Bizanta s pozicije moderne historiografije – pristup bizantskoj povijesti u razdoblju od 13. do 15. stoljeća, u vremenu „kolonizacije“ Bizanta nakon 1204. godine, u okviru tzv. „postkolonijalne“ teorije, kao svojevrsne preteče kasnijih europskih kolonijalnih projekata u „Novom svijetu“.

Ovaj prikaz završili bismo prikladnom alegorijom – koristeći rimskog antičkog autora, popularnog uzora bizantske historiografije, podrijetlom iz Grčke, koji je na grčkom jeziku pisao o rimskim i grčkim junacima, za opis Bizanta koji Kaldellis nastoji prezentirati čitatelju u ovoj knjizi. „Lađu na kojoj je Tezej otplovio s mladeži... čuvali su Atenjani sve do vremena Demetrija Faleranina uklanjajući staro drvo, a umećući drugo, zdravo, i učvršćujući je; filozofima ta lađa služi za primjer prijepora u pitanju rasta jer jedni tvrde da ostaje ista, a drugi da ne“ (*Plut. Thes.* 23). Rim se promijenio iz monarhije u republiku pa opet u monarhiju. Rim je mijenjao svoju religiju, a u konačnici je postao i kršćanskim carstvom. Rim je od običnog gradića došao do europskog carstva i opet se srozao na status grada. Rim je primio mnoštvo novih populacija koje su vremenom postale jedinstvena „rimska“, iako mnogi nisu imali direktnih veza s „originalnim Rimljanima“. Sve su to velike promjene, pa opet Rim kroz sve to vrijeme gledamo kao dio jednog povijesnog narativa. Zašto onda Bizant neopravdano guramo i „čupamo“ iz te priče?

Filip Šimunjak

Stanko Andrić, *Rudina – benediktinski samostan sv. Mihaela Arkandela*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2020., 207 str.

U nakladi Hrvatskog instituta za povijest – Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje objavljena je knjiga dr. sc. Stanka Andrića *Rudina – benediktinski samostan sv. Mihaela Arkandela*. Autor knjige Stanko Andrić poznati je hrvatski povjesničar, medijevist i književnik, koji već desetljećima sustavno istražuje i objavljuje monografije i znanstvene članke usredotočene na crkvenu i kulturnu povijest te povijest naselja i plemićkih obitelji u srednjem vijeku na područjima koje obuhvaćaju današnja Slavonija, Srijem i hrvatska Baranja. Na temelju izvora o samostanu te ranijih znanstveno-stručnih djela usmjerenih na samostan, knjiga prikazuje povijest benediktinskog samostana sv. Mihaela Arkandela na Rudini. Sadržaj knjige sastoji se od predgovora, uvodnog poglavlja, 28 poglavlja usredotočenih na povijest Rudine, priloga, bibliografije, sažetka na engleskom te dvaju kazala.

Knjiga *Rudina – benediktinski samostan sv. Mihaela Arkandela*, prema autorovim riječima, prva je u nizu u kojem će se pojedinačno obraditi sve srednjovjekovne samostane na području današnje Slavonije, Srijema i hrvatskog dijela Baranje. U *Predgovoru* (7-11) se opisuju razlozi pokretanja ovoga projekta, problemi na koje bi istraživači mogli naići te, u konačnici, način na koji je obrađena i napisana povijest benediktinskog samostana Rudina.

U *Uvodu* (13-14) autor donosi opis krajolika i smještaj Rudine, a u poglavlju *Dosadašnja istraživanja* (14-21) usredotočuje se na pregled istraživanja o samostanu od starijih autora poput Baltazara Adama Krčelića i Grgura Čevapovića, sve do suvremenih istraživanja koja su plod zajedničkog rada povjesničara, arheologa, povjesničara umjetnosti i drugih znanstvenika. Sljedeće poglavlje *Antička podloga* (21-23) oslanja se na arheološko nalazište s ostacima, ne samo iz srednjovjekovnog razdoblja, već i iz starog vijeka, prema čemu se može zaključiti da je područje benediktinskog samostana bilo naseljeno već i u antici. Autor ovom prilikom iznosi i različite pretpostavke oko osnivanja samostana s prijedlozima povjesničara, poput Nade Klaić, ili povjesničara umjetnosti, poput Anđele Horvat.

Poglavljem *Prvi spomen samostana?* (23-25) započinje središnji dio knjige, koji se oslanja na kronologiju sačuvanih izvora o samostanu. Ovom je prilikom opisano da se ime mjesta Rudina spominje ranije od samostana, odnosno 1210. godine, a samostan je zabilježen prvi puta 1250. godine. Treba reći kako listina koja sadrži ime u suštini opisuje granice zemlje *Racessa* u Požeškoj županiji, pri čemu Andrić donosi različite poglede na moguće ceste koje su vodile do Rudine. Sljedeće poglavlje *Samostanski posjed na Ravnoj gori* (25-27) odnosi se na „prvi izričit spomen samostana Rudina“ (str. 25), sačuvan u povelji kralja Bele IV iz 1250. godine. Ta povelja zapravo govori o potvrđivanju zemlje s četiri posjeda u Požeškoj i Šomođskoj županiji komesu Ivanki Abrahamovom od roda Sudan. Autor ovdje opisuje navedene posjede i njihove granice, a zaključuje kako je prvi spomen samostana vrijedan, ali štur.

Nadalje, u poglavlju *Posjedi u južnoj okolici opatije i prvi poznati patroni* (27-30) upućuje se na izvor iz 1279. godine, koji opširnije govori o suvremenoj situaciji u kojoj se samostan našao u drugoj polovici 13. stoljeća. Izvor je zapravo isprava Požeškog kaptola sv. Petra, koja govori o tome da rudinski opat Juraj mijenja svoju zemlju Lipinje ili Lipina za posjed Vučjak, koji je do tada pripadao Grguru. Uz spomenutog Grgura, navode se i njegovi rođaci, uključujući i Borića. Prema tome, autor u nastavku poglavlja donosi opis posjeda iz izvora i njihovih međa, a značajan je dio posvećen i eventualnoj vezi bana Borića i samostana Rudina. Poglavlje „*Crkva svetog Mihaela*“ (30-34) objašnjava ispravu Požeškog kaptola iz 1283. godine, pri čemu se iznosi rasprava o posjedu Orjavica ili Orljavica. Također, u ovoj je ispravi prvi puta zabilježen patrocinijski rudinskog samostana, odnosno sv. Mihael Arkandeo. Ovdje Andrić navodi zanimljivu raspravu o povezanosti slavenskih pretkršćanskih vjerovanja i kulta sv. Mihaela Arkandela. Slijedi kratko poglavlje *Opat Petar i papinska desetina* (34-35) u kojem autor donosi uvid u status rudinske opatije kroz račune izvanredne papinske desetine za križarski rat.

Poglavlje *Samostan, patroni i zakupnici samostanske zemlje* (35-38) opisuje pitanje patronata samostana Rudina od polovice 14. stoljeća, na temelju listine koja u središte zbivanja stavlja četiri brata iz obitelji Giletffy. Premda prvenstveno govori o zahtjevima braće vezanim za posjede Koprivnu i Selnu, listina, prema autorovim riječima, može poslužiti kao „primjer opširnosti srednjovjekovnog pravnog izričaja“ (str. 35) ili „kao dobro gradivo za vježbu iz srednjovjekovne kronologije“ (str. 35). Sljedeće poglavlje *Gdje su se nalazili samostanski posjedi Koprivna i Selna?* (39-45) nadovezuje se na prethodno, a autor, uz pomoć prethodnih radova o posjedima, nastoji zaključiti njihov položaj. U poglavlju *Požeški prepozit Andrija, patron Rudine, i rod bana*

Borića (45-49) opisuju se eventualna rješenja oko patronata, koja proizlaze iz zamršenih i često nedovoljnih izvora za čvrste zaključke. Ipak, autor navodi kako su članovi roda Borića bana najvjerojatnije bili izvorni patroni rudinskog samostana, no da sadržaj izvora ne upućuje na izričitu potvrdu.

Poglavlje *Opat Rudine kao sudionik poslova crkvene uprave* (49-52) donosi opis uloge rudinskog opata u vrijeme pontifikata avinjonskog pape Urbana V. Također, ovo poglavlje sadrži i raspravu o opatu Nikoli te najvjerojatnije njegovom pečatu, koji sadrži lik sv. Nikole. Zatim, u poglavlju *U sporu s patronima* (52-56), autor opisuje zamršenost i veliku brojnost osoba koje su imale patronat nad samostanom u drugoj polovici 14. stoljeća, a od kojih je najbrojniji rod Cerničkih. Isto tako, tom se prilikom navodi kako je opravdano zaključiti da su izvorni patroni bili članovi roda Borića bana. Sljedeće poglavlje *Brojni posjedi opatije (mahom oko Pšunja)* (56-58) objašnjava šest posjeda opata Stjepana, koji su navedeni u njegovom prosvjedu protiv patronata opatije. U poglavlju *Primjer preseobe redovnika* (58-59) autor donosi opis dokumenta, odnosno svjedočanstva, nekog redovnika Stjepana Ivanova, koji je iz jednog pavlinskog samostana u Pečuškoj biskupiji tražio premještaj u drugi red te tako dospio u Rudinu.

Poglavljem *Novi patroni Tamásy* (59-61) objašnjava se patronat nad opatijom početkom 15. stoljeća. Naime, patronat su izgubili sin Nikole Podvrškog, Pavao i četvorica sinova Dominika Orljavačkog, jer su se pridružili Žigmundovim protivnicima iz Bosanskog Kraljevstva, a on je dodijeljen obitelji *Tamásy*, kao vjernim služiteljima Žigmunda Luksemburškog. Nadalje, poglavlje *Opat Kuzma i osjetljivi poklad dokumenata* (62-63) odnosi se na prosvjed Grgura Michaelovog od roda *de Gyepew* protiv rudinskog opata Kuzme, koji se također odvija početkom 15. stoljeća. Poglavlje *Godine nasilja* (64-68) donosi opis sukoba Ivana Tamásyja s rodom Podvrških i Andrijom Kapitanffyjem, koji traje sve do 1420. godine. Sljedeće poglavlje „*Samozvani opat Stjepan*“ (68-73) opisuje nastojanja Tamásyjevih da na mjesto opata rudinske opatije postave svog kandidata, a za to su dobili i kraljevu potporu. Također, ovo poglavlje sadrži i dvije isprave papinske kurije iz 1423. godine, koje govore o dvama opatima – Dimitriju, prioru benediktinskog samostana Svetog Spasitelja u Szekszárdu te Stjepanu iz Milovanića, rudinskom redovniku.

Poglavlje *Nasljedni ugovor Tamásyja i Héderváryja* (73-75) govori o ugovoru ovih dvaju obitelji o međusobnom nasljeđivanju posjeda u slučaju umiranja, bez živog potomstva. Treba reći kako su nakon smrti Henrika Tamásyja, Héderváryji preuzeli patronat, no tom su se prilikom još jednom Cernički pozvali na svoje pravo. U poglavlju *Turski napad i drugi kratki spomeni oko sredine 15. stoljeća* (75-78) govori se o prvim osmanskim ugrozama požeškog kraja, pri čemu su osmanske čete porušile ili oštetile zgrade te spalile samostanski arhiv. Zatim, autor opisuje i pojedina crkvena izopćenja, kao i ulogu obitelji Korodskih i Gorjanskih u upravljanju posjedima u Požeškoj županiji. Poglavlje *Sukob i parnica s Cerničkima* (79-82) objašnjava optužbe Cerničkih usmjerene protiv Joba Gorjanskog i rudinskog opata Martina. Nadalje, *Pod patronatom Héderváryja* (83-85), poglavlje je u kojem autor navodi kako su tek ispravama iz 1491. i 1492. godine Héderváryji navedeni kao patroni rudinske opatije, a opisuje se i odnos Franje Héderváryja i Stjepana Rogoznja.

U poglavlju *Samostan u krizi* (85-86), autor donosi stanje u samostanu uzrokovano smještajem na granici s Osmanlijama. Sljedeće poglavlje *Ugovor Héderváryja i Cerničkih* (87-90) odnosi se na ugovor iz 1514. godine, prema kojem su Franjo Héderváry i Franjo Dessewffy Cernički sklopili ugovor o uzajamnom nasljeđivanju dobara, ako jedan od njih umre bez potomstva. Naredno poglavlje *Povratak Cerničkih u opatiju* (90-98) opisuje kako Franjo Dessewffy, premda

nije doživio da ponovno zagospodari rudinskim posjedima – zbog okolnosti s Héderváryjem – kralj Ludovik II postavio je Dessewffyjevog sina Nikolu za poglavara Rudine. Ovo poglavlje donosi pregled zbivanja u rudinskoj opatiji od 1523. godine do polovice 16. stoljeća, kada je zbog osmanskih osvajanja opatija ukinuta.

U poglavlju *Prežici* (98-101) Andrić navodi kako se daljnja povijest rudinske opatije grana u dva ogranka, odnosno predaju i materijalne tragove. Pri tome se opisuje stanje ruševina od kraja 17. do 19. stoljeća. Poglavlje *Materijalna ostavština* (101-118) dijeli se u šest potpoglavlja: *Građevine, Skulpture, Natpisi, Zidni oslici, Grobovi* te *Uporabni predmeti i drugi manji nalazi*, u kojima autor opisuje sve pronađene materijalne ostatke, a klasificira ih prema navedenim potpoglavljima. Potom slijede *Prilozi* (121-126) u kojima Andrić donosi Imenik opata koji se spominju u izvorima, Zemljišne posjede samostana sv. Mihaela Arkandela na Rudini te Kronološki pregled izravnih vijesti o samostanu na Rudini. U pogledu *Kartografskih i slikovnih priloga* (127-165), autor je izdvojio značajne karte prikaza područja na kojem se nalazi samostan, kao i samog samostana te velik broj slika i fotografija koje nadopunjuju sadržaj knjige.

Knjiga *Rudina – benediktinski samostan sv. Mihaela Arkandela* obuhvaća pregled povijesti jednog benediktinskog samostana u požeškom kraju. Kao takva, iako se bavi lokalnom poviješću, značajan je doprinos hrvatskoj historiografiji u vidu pogleda na šire političko-društvene odnose u razvijenom i kasnom srednjem vijeku na promatranom području, ali i u kontekstu cijelog Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. Knjigu svakako treba preporučiti mladim povjesničarima, arheolozima i povjesničarima umjetnosti, ali i svima drugima koje zanima tema. Uzimajući u obzir kako je ova knjiga prva u nizu knjiga koje će pojedinačno obraditi sve srednjovjekovne samostane na području moderne Slavonije, Srijema i hrvatskog dijela Baranje, za zaključiti je kako će hrvatska historiografija dobiti značajno zaokruživanje cjeline crkveno-političkih odnosa na promatranom području.

Petra Kolesarić

Klaus-Michael Bogdal, *Europa je izmislila Cigane: Priča o fascinaciji i preziru*. Zagreb: Zagrebačka naklada, 2019., 488 str.

Klaus-Michael Bogdal objavio je 2011. knjigu *Europa erfindet die Zigeuner: Eine Geschichte von Faszination und Verachtung*. Njegovo djelo dobilo je dvije godine kasnije Lajpcišku nagradu za sporazumijevanje. Krajem 2019. izdavačka kuća Zagrebačka naklada izdaje prijevod ove knjige s njemačkog jezika koji je učinio Dalibor Joler, a recenzenti hrvatskog izdanja su prof. dr. sc. Damir Agičić i doc. dr. sc. Filip Škiljan. U impresumu djela navedeno je kako je ono izdano uz potporu književne mreže Traduki, a jedan od članova ove međunarodne organizacije je i Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.

Ukratko je potrebno istaknuti nekoliko informacija o autoru. Rođen je 1948. u Gelsenkirchenu, a studirao je njemački jezik, slavenske jezike i književnost te filozofiju na Sveučilištu Ruhr Bochum (Ruhr-Universität Bochum), gdje je 1976. doktorirao. Radio je kao nastavnik u osnovnoj školi u Dortmundu, a od 1992. do 1996. predavao je povijest suvremene njemačke književnosti i didaktiku na Pädagogische Hochschule na Sveučilištu u Freiburgu. Zatim je od 1996. do 2001. radio i vodio Odsjek za književnost na Gerhard Mercator University u Duisburgu. Od 2012. predaje njemačku književnost na Sveučilištu u Bielefeldu.

Knjiga započinje „Predgovorom“ (str. 9-15), a zatim je podijeljena na tri glavna poglavlja „Od kasnog srednjeg vijeka do 18. stoljeća“ (str. 17-141), „19. stoljeće“ (str. 143-248) i „Od kraja

19. stoljeća do danas“ (str. 249-389). Nakon toga slijede dijelovi knjige: „Zahvala“ (str. 391), „Napomene (str. 393-444), „Popis literature“ (str. 445-480), „Kazalo imena“ (str. 481-486) i „Bilješka njemačkog izdavača“ (str. 487).

Bogdal u „Predgovoru“ nastoji istaknuti svoj metodološki pristup tematici povijesti Roma u Europi, pri čemu navodi kako je „naše“ znanje o Romima „parcijalno, netočno i puno predrasuda“. Nastavlja s tezom kako mržnja prema Ciganima nije povezana s antisemitizmom i tu posebno naglašava razlike u odnosu prema Židovima i Romima: Romi su bili „egzotični stranci“, a Židovi su pripadali korijenima Europe (povezani preko kršćanstva) (str. 10). Autor ističe europsku perspektivu u pristupu ovom radu, a poseban problem u radu na ovoj knjizi predstavljao mu je nedostatak izvora o samim Romima („gusta magla“) zbog čega „slika Ciganina nejasna je, mutna i podložna tumačenjima“ (str. 12). Bogdal navodi tri razine u pristupu ovoj knjizi: genealogija znanja o Roma, arheologija oblika i obrazaca kojim se to znanje prenosilo te kulturno-povijesna razina onoga što je postalo dio „povijesnog pamćenja Europe“. Autorov fokus u ovoj knjizi je na književnim djelima koja smatra „indikatorom utjecaja povijesnih zbivanja“

Prvo poglavlje knjige „Od kasnog srednjeg vijeka do 18. stoljeća“ podijeljeno je na tri manje cjeline: „Dolazak ‘hodočasnika iz Egipta‘“, „Stranci koji ostaju“, „Sotonska družina“, „Što ostaje u pamćenju“ i „Stvaranje reda u kući čovječanstva“. Bogdal u ovom poglavlju nastoji prikazati složenost percepcije i odnosa koje je domicilno stanovništvo europskih zemalja imalo prema romskim doseljenicima. Tako su romski doseljenici u 14. i 15. st. prikazivani kao odbojni neznanzi (stranci), štoviše u nekim kronikama ta odbojnost se preuveličava i ističe njihova „opasna neubrojivost i odvratnost“ i njihova demonizacija. Moramo imati na umu kako se Romi pojavljuje na razmeđu srednjeg i novog vijeka, opisuju se kao društveni autsajderi, stranci, isključeni. Oni se kao stranci moraju integrirati, a da pritom ne ugroze poredak, npr. zato su Romi u kronikama prikazivani kao bogati preobraćeni Saraceni podrijetlom iz Osmanskog Carstva. Romski došljaci uklapaju se u srednjovjekovno poimanje hodočasnika i pokornika koji siromašni putuju tražeći vječno blaženstvo, pritom se ističe legenda o njihovom egipatskom porijeklu (nakon sedmogodišnje pokore lutanja oni će se vratiti u svoju domovinu). Upravo oko pitanja podrijetla Roma razvit će se mnoge teorije. Tako su oni smatrani potomcima bratoubojice Kaina koje je prokletstvo otjeralo u skitništvo. Nadalje, Rome se nastojalo povezati s Hamom, Noinim sinom u Africi, koji je pak bio simbol ljudske neciviliziranosti ili s Hamovim sinom Kušom iz Egipta. Upravo su takve teorije pridonijele demonizaciji Roma, a zbog toga su se neki zalagali da se poduzmu mjere opreza prema Romima. Tako je početkom 17. st. u Španjolskoj za vrijeme Filipa III bilo razdoblje najstrožih mjera protiv Roma (Gitanosa). Španjolske vlasti su ih optuživale da su skitnice, lopovi, varalice, gataoci, nekršćani te da ne poštuju zakone i žive poročnim načinom života. Zbog tih razloga su vlasti 1619. donijele zakon kojim zabranjuju korištenje odjeće, imena i jezika Gitanosa (Roma), čime ih se prema Bogdalu nastojalo izbrisati kao naciju, zajedno s njihovim običajima i jezikom. Takvu politiku autor smatra „politikom pamćenja s ciljem brisanja njih kao nacije“. Ovakav odnos prema Romima prenio se u španjolsku književnost ranog novog vijeka, posebice kroz književna djela Miguela de Cervantesa Saavedre. Tako su Romi kod Cervantesa prikazani kao pristojni, kao neki koji posjeduju određene vrline, pritom on stvara lik „lijepe Ciganke“ u noveli „La gitanilla“. Kasnije su u kontekstu tog prikaza pridodani likovi Esmeralde i Carmen, koji će takvom prikazu dodati i element opasnosti i seksualnosti. Eugène Francois Vidocq, utemeljitelj moderne francuske tajne policije, opisuje Cigane u Flandriji kako ništa ne rade, osim posla krvnika, krađu, varaju stanovništvo nadriliječništvom i mijejanjem novca, vode neciviliziran i nemoralan život – takav prikaz preuzimaju Victor Hugo, Eugene

Sue, Alexandre Dumas. Slijedom toga, Shakespeareov prikaz Cigana je pun psovki, uvredljivih usporedbi, urokljivih pogleda i crne magije što je vidljivo u djelima „San ljetne noći“, „Antonije i Kleopatra“. Početkom 18. st. jača zanimanje za nedjela lutajućih pljačkaških bandi, pritom se u književnosti stvara (izmišlja) lik Ciganina kriminalca. Autor takvu promjenu u odnosu književnosti prema Romima objašnjava navodeći kako se za vrijeme prosvjetiteljstva dotadašnje znanje o Ciganima preinačuje u izgradnju socijalnog portreta zločinačke bande. Romi su bili modeli maskarata koje u 17. st. donose cigansku modu, pritom maskerate na francuskom i engleskom dvoru ističu Rome kao fenomen zagonetnog naroda, degradiranog na razinu lupeštva i prosjaštva. Tamna (crna) boja kože posebno je bila prisutna kao dio negativne percepcije Roma, koji su u 18. st. zajedno s Hotentotima, Pigmejcima, Laponcima i Eskimima smatrani najnižom ljudskom rasom ili prijelaznom rasom između čovjeka i majmuna. Romi se doživljavaju kao crnci i Afrikanci zbog egipatskog porijekla čime je slika „crnog afričkog Ciganina“ postala dio kulturnog pamćenja u Europi. No, krajem 18. st. događa se ključna promjena u odnosu prema Romima u Europi, a to je otkriće indijskog porijekla Roma na temelju proučavanja njihova jezika. Johann Rüdiger je u djelu o jeziku i podrijetlu Roma iz Indije (1782.) dokazao blisko srodstvo sa sanskrtom, dok je August Friedrich Pott, autor prvog rječnika i komparativne gramatike, u 19. st. dokazao njihovo indijsko porijeklo. Bogdal primjećuje kako romski jezik, unatoč otkriću o njegovu indijskom porijeklu, neće postati predmet proučavanja, već će lingvisti ići za time da oslabe poveznicu između sanskrta („koljevke čovječanstva“) i romskog jezika („jezik nekulturnog naroda“). Tako će se romski jezik smatrati jednim od zapuštenih oblika indijskog dijalekata, ili kao krajnje degeneriran i sirov („nečasni član obitelji“).

Drugo poglavlje naslovljeno je „19. stoljeće“, a sastoji se od četiri manje cjeline: „Uzašašća na nebo i padovi u pakao. Ciganska romantika u Europi“, „Naprijed u Ciganiju: Trivijalizacija i inflacija“, „Oni su ljudi, ali ne ljudi kao mi: Cigani i etnografija“, „Tajne nepoznatog plemena“. Bogdal navodi kako su nakon 1800. primjetne tri različite društveno-političke strategije ophođenja prema Ciganima: univerzalistička (integracija Cigana u razvoj modernog i discipliniranog društva, kontrola od njihovog odgoja do zarađivanja), emancipacijska (ideja emancipacije pojedinaца, uspješna asimilacija temeljem ekonomskog uspjeha, umjetnosti, žrtve za domovinu), kulturalistička (priznavanje ciganske samobitnosti, stila života). Slijedom takvog promišljanja Bogdal analizira djela Achima von Arnima, Clemensa Brentana, Iona Budaia – Deleanua, Waltera Scotta, Aleksandra Puškina, Viktora Hugoa i drugih književnika gdje se Romi prikazuju u liku „lijepa Ciganke“ (npr. Esmeralde), siromaha, nevjernika, lopuža, čarobnjaka i gataoca, otmičara i trgovaca djece. U 19. st. razvija se romantizam u književnosti unutar kojeg je pokrenut „najveći i najdjelotvorniji val estetizacije i medijalizacije Cigana“, a koji je stvorio slike i priče o arhaičnom, slobodnom, ponekad opasnom i prijetećem romskom načinu života. Tako su romantičarski prikazi Roma tražen medij komunikacije o ženskoj erotici i seksualnosti, posebice u književnosti, glazbi, slikarstvu, operi, vodvilju, opereti. Takav prikaz imao je za posljedicu trivijalizaciju romantične slike o Ciganima. Pjesma Nikolausa Lenaua „Tri Cigana“ (1838.) smatra se najpoznatijim djelom „ciganske romantike“, a prikazuje skupinu cigana koji puše, spavaju i sviraju. Franz Liszt kroz proučavanje glazbe ističe pitanje povezanosti Roma s mađarskom nacijom preko glazbe, tako da romska glazba postaje mađarska domoljubna budnica. Zatim Bogdal analizira utjecaj rasnih teorija prema Romima u književnim djelima, a glavni kriterij utvrđivanja rasne čistoće Roma je njihov jezik. Lingvističke analize romskog jezika provodili su Francis Hinds Gromec i Charles Godfrey Leland, dok antropološka istraživanja obuhvaćaju mjerenje lubanja Cigana, a u književnosti, znanosti i novinarstvu prevladava etnografski pristup. U

drugoj polovini 19. st. suprotstavljaju se folkloristički interesi s diskriminacijskim mjerama, tj. prikaz Roma kao primitivnog simbola nestajanja kao naroda i žrtve modernizacije suprotstavlja se prikazu Roma kao vrsta „ljudske degeneracije“ i predmeta državne skrbi te borbe protiv kriminala. Tako se u djelima Augusta Beckera i Tonya Schumachera problematizira pitanje suživota s Ciganima, svojevrsni socijalni eksperiment u iskušavanju ciganske civilizacijske sposobnosti.

Treće poglavlje knjige naslovljeno je „Od kraja 19. stoljeća do danas“, a podijeljeno je na pet manjih cjelina: „Banda asocijalističkih tipova: Rasistički pogled“, „Subrača. Figure zblizavanja“, „Drug Ciganin: Oslobođenje i prisilno naseljavanje u književnosti socijalističkih zemalja“, „Sablasni nomadi – život u sjeni“, „Vlastitim riječima. Memoarska književnost Sinta i Roma“. Poglavlje započinje antisemitskom pjesmom (pamfletom) iz 1883., u kojoj se Romi „pozivaju“ da dođu u Njemačku, pritom ih pogrdno nazivajući „stadom“ i „parazitima“. Mržnja prema Romima i Židovima se izjednačuje, a Romi se u mnogim književnim djelima opisuju na prikriiveni rasistički način u obliku „fantazije o pročišćenju“ države i nacije te se Rome optužuje kako „ugrožavaju germansko-nordijsku rasnu čistoću“. Tako se početkom 20 st. ponovno stvara slika o Romima kao ozloglašanim, sirovim, nasilnim, prljavim, besramnim, neobrazovanim te, pod utjecajem kriminalistike i rasnih teorija, o inferiornijima i društveno nesposobnima ljudima. Takva percepcija Roma vidljiva je u književnim djelima Alme Johanne Koenig, Eleanor Smith, Hermana Aichelea, Otta Alschera i dr. Istodobno u Španjolskoj se razvija umjetnička kultura Gitanosa, unutar koje se posebice razvija „nacionalističko-romantični koncept flamenca“, npr. pjesnik Federico Garcia Lorca koristi motiv flamenca kao značajnog dijela konstrukcije španjolske nacije, tj. tako se flamenco Roma (Gitanosa) integrira u španjolsku nacionalnu visoku kulturu. U Rusiji poseban značaj se pridaje glazbi i plesu Roma i to kao dio gradske zabavne kulture. U razdoblju nakon 1917. do 1938. sovjetske vlasti vode politiku jačanja romskog nacionalnog identiteta putem jezika i kulture, ekonomske integracije, no nakon 1938. sovjetske vlasti se odnose prema Romima kao sovjetskim građanima bez etničkih manjinskih prava. Bogdal primjećuje kako su nakon rata u zemljama istočnog bloka romski narodi politički neaktivni, a tamošnje državne vlasti, posebice od 1960-ih provode politiku prema Ciganima u kontekstu integracije takozvanih zaostalih naroda i rješavanja socijalnih problema – teži se transformaciji društva u stvaranju novog čovjeka. To je vidljivo u djelima bugarskog književnika Nedjelka Mešečka. Istodobno, u zapadnoeuropskim zemljama, poput Savezne Republike Njemačke, nakon rata nastavilo se s politikom progona i diskriminacije Sinta i Roma, nepriznavanjem prava na odštetu radi nacističkog progona za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Bogdal primjećuje kako u 1960-im raste zanimanje za povijest Roma što je znak „prvog ozbiljnog suočavanja (zaodjevena u povijesno ruho) s nepravdom koja im je učinjena“. To se u europskoj književnosti vidi u djelima Thomasa Münstera, Heinza von Cramera, Luise Rinser i Wolfdietricha Schnurrea. Autor zaključuje kako se europska književnost nakon 1945. u kontekstu Roma može vidjeti kao trag „ciganske romantike“ koja se osvrće na pitanje njihova genocidnog stradanja („elegični nekrolozi nepovratno uništenoj kulturi“). Kao značajna romska djela izdvajaju se ona Lily Franz, Krimhilde Malinowski, Ilone Lackove, Matéa Maximoffa i dr.

Ponajprije se mora pohvaliti izniman trud Klause-Michaela Bogdala u znanstvenom istraživanju jednog značajnog dijela povijesti Roma u Europi. Bogdalovo djelo na određeni način predstavlja pokušaj sinteze povijesti Roma od njihovog doseljavanja u Europu do danas i to u kontekstu njihova prikaza kroz književnost. On nastoji proniknuti u kulturni imaginarij europskih naroda i iz njega izvući refleksiju odnosa prema Romima kao vječnim „onim drugim“, strancima. Time se omogućuje vidjeti kompleksnost odnosa europskih naroda prema romskim

doseljenicima temeljen na stereotipno kulturološko istkanom višestoljetnom obrascu o njima kao prirođenim kriminalcima i asocijalcima. Manjkavost u takvom izgrađenom negativnom prikazu Roma jest istodobno postojanje „fascinacije“ Europljana prema njima kao simbolima slobode, prirodnosti, nespontanosti, otvorenosti. I danas traje takav odnos i/ili percepcija „Europljana“ prema Romima, koja funkcionira u svojevrsnom ambivalentnom odnosu prema Romima, no pritom se zaboravlja činjenica da Romi više nisu stranci u Europi, već su odavna postali njezin sastavni dio. Tako se povijest Europe ne može gledati odvojeno od njih, niti se povijest Roma može pisati bez uključivanja europske dimenzije. No, istodobno se moraju primijetiti i određeni nedostaci u Bogdalovom pristupu ovoj tematici. Oni se posebno odnose na njegov metodološki pristup Europi i Europljanima u odnosu na Rome. Izostanak (ili nedovoljna razina obrađenosti) jugoistočnoeuropske komponente u njegovoj analizi na određeni način reducira njegov analitički okvir, ponajviše jer je upravo to područje bilo i danas je i dalje naseljeno romskim stanovništvom. Također, potrebno je istaknuti i određene manjkavosti u prijevodu same knjige, ponajviše u nedosljednom prevođenju književnih djela na hrvatski jezik, tj. za čitatelje bi bilo korisnije da su se zadržali naslovi djela na izvornim jezicima, a prijevod na hrvatski jezik mogao je biti pridodan u zagradi. Takva nedosljednost u prijevodu bila je vidljiva na nekim mjestima u djelu, gdje su određeni navodi ostali u drugim jezicima. No, unatoč tome, potrebno je pohvaliti izdavača koji se odlučio na prijevod ovog iznimnog djela, jer time se omogućuje i potiče bolje razumijevanje povijesti i kulture Roma u Europi.

Danijel Vojak

Dubravka Božić Bogović, Eldina Lovaš, *Stanovništvo reformirane vjeroispovijesti u južnoj Baranji 1750.-1850.*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Mađarsko kulturno društvo „Népkör“, Slavonski Brod – Osijek 2019., 166 str.

Povijesna demografija se u posljednjih nekoliko desetljeća hrvatske historiografije profilirala kao disciplina unutar povijesne znanosti koja je proširila opus istraživanja povjesničara, ali i uvela upotrebu slabije korištenih povijesnih izvora u historiografska istraživanja. Dubravka Božić Bogović i Eldina Lovaš objavile su dragocjena istraživanja matičnih knjiga na području današnje Slavonije i Baranje. Nakon sveobuhvatnih istraživanja Božić Bogović o katoličkom stanovništvu u južnoj Baranji tijekom 18. stoljeća, autorice donose knjigu o stanovništvu reformirane vjeroispovijesti u južnoj Baranji tijekom 18. i 19. stoljeća. Monografija *Stanovništvo reformirane vjeroispovijesti u južnoj Baranji 1750.-1850.* rezultat je istraživanja matičnih knjiga deset župa: Bilja, Kamenca, Karanca, Kneževih Vinograda, Kopačeva, Kotline, Luga, Vardarca, Suze i Zmajevca u razdoblju od otprilike sto godina sredine 18. i 19. stoljeća. Knjiga sadrži osam poglavlja uključujući uvodno i zaključno poglavlje, predgovor, sažetak na hrvatskom, engleskom i mađarskom jeziku, priloge (trideset i tri tablice), izvore i literaturu, kazalo te bilješke o autoricama, a čitava je monografija popraćena s pedeset i osam grafikona.

U *Uvodu* (9-35) autorice iznose pregled pokreta reformacije u južnoj Baranji od njezine pojave, koja se vremenski podudara s osmanskim osvajanjima na tim područjima, do prve polovice 19. stoljeća. Prilikom opisa širenja pokreta reformacije prikazuju se najistaknutiji reformatori ovog područja, ponajprije Mihael Starin, a potom i Stjepan Kiša Segedinac. U daljnjem tekstu uvodnog poglavlja oslikavaju se društvene, političke i povijesne okolnosti osnivanja reformiranih župa i prve reformirane biskupije, s posebnim osvrtom na *Kanone iz Kneževih Vinograda*,

odnosno na Baranjsku superintendanciju. Autorice objašnjavaju i pokret protureformacije te odredbe habsburških vladara od Leopolda I. do Josipa II. Posebna se pozornost pridaje matičnim knjigama kao temeljnim izvorima za istraživanje ove teme te, u konačnici, i nastanka monografije. Donosi se opis svake matične knjige za pojedino obrađeno mjesto, zabilježeni podatci iz matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih, koji se uspoređuju s ostalim izvorima za povijest stanovništva, poput katoličkih kanonskih vizitacija, u promatranom razdoblju.

Sljedeće poglavlje odnosi se na *Teorijsko metodološki pristup* (37-39) u kojem autorice obrađuju metodologiju istraživanja, uključujući i probleme koji su se javljali prilikom istraživanja. Unatoč problemima izračuna određenih demografskih pokazatelja, zbog diskontinuiteta u sačuvanosti pojedinih matičnih knjiga, autorice iznose značajne podatke o povijesti stanovništva, uključujući stopu nataliteta, mortaliteta, nupcijaliteta te vitalni indeks.

Monografija sadrži tri velika poglavlja obrađena prema matičnim knjigama rođenih, vjenčanih i umrlih. U poglavlju *Rođeni* (41-56) prikazuje se godišnja raspodjela poroda, uključujući sveobuhvatnu analizu godišnjeg kretanja broja poroda za sva obrađena naselja te njihovu usporedbu. Autorice tom prilikom grafički donose broj poroda u pojedinim mjestima što pruža precizniju analizu, s obzirom na sačuvanost matičnih knjiga. Također, obrađena je i mjesečna raspodjela broja začeca i poroda, a tom prilikom prikazuje se mjesečno, odnosno sezonsko, kretanje broja poroda u usporedbi s prirodnim i gospodarskim čimbenicima. Ovo poglavlje sadrži spolnu strukturu rođenih te učestalost rođenja blizanaca i trojki. U zaključnim napomenama ovog poglavlja autorice su istaknule i vremenski odnos, odnosno razliku između dana rođenja i dana krštenja.

Četvrto poglavlje *Vjenčani* (57-69) donosi godišnju raspodjelu vjenčanja. Jednako kao i u poglavlju o rođenima, prvo je dan pregled sveobuhvatnog godišnjeg kretanja broja vjenčanja u svim matičnim knjigama u promatranom razdoblju, a potom se prikazuju podatci o broju vjenčanja u pojedinim naseljima i određenim vremenskim periodima. Opisane su i zakonske odredbe o dnevnoj raspodjeli vjenčanja, dok su podaci za obrađene matične knjige predstavljeni grafički. Autorice su prikazale dobnu strukturu i predbračno stanje mladenaca te su istražile mjesto pronalaska bračnih partnera.

U poglavlju *Umrli* (71-89) prikazuje se godišnja raspodjela umrlih u svim naseljima u promatranom razdoblju te pojedinačno u naseljima i ovisno o vremenskom periodu. Također, predstavljena je mjesečna raspodjela umrlih koju autorice, s obzirom na dostupne podatke, povezuju s klimatskim obilježjima pojedinih godišnjih doba, dobnom strukturom stanovništva te drugim čimbenicima. Donesen je i prikaz mortaliteta dojenčadi prema mjeseci u razdoblju koje obrađuje knjiga, kao i mjesečna raspodjela umrlih po dobnim kontigentima. Autorice objašnjavaju da zbog nesustavnog bilježenja podataka o uzroku smrti ili nepoznavanja bolesti (pastori koji su unosili podatke nisu imali medicinskog obrazovanja, a razvoj dijagnostike nije bio onakav kakvim ga danas poznajemo) nisu bile u mogućnosti analizirati mjesečnu raspodjelu pojavnosti pojedinih uzroka smrti, no donose prikaz određenih bolesti, poput kolere ili boginja, koje su u određenim mjesecima bile više zastupljene. Ističe se posebnost biljske matične knjige krštenih u kojoj je zabilježeno jesu li krštena djeca cijepljena protiv boginja, a u knjizi se povezuje da je ta bolest bila jedan od češće zabilježenih uzroka smrti u djece i razmjerno odraslih u drugim istraživanim naseljima.

Poglavlje *Demografski pokazatelji* (91-95) odnosi se na prikaz stope nataliteta, mortaliteta i nupcijaliteta. Autorice su naglasile visoku stopu nataliteta i mortaliteta u prvim desetljećima promatranog razdoblja te zaključile da su takvi podatci i karakteristični za predtranzicijska druš-

tva. Međutim, u daljnjim desetljećima podatci upućuju na visoku stopu nataliteta i pad stope mortaliteta, što je jedno od obilježja rane podetape demografske tranzicije, no autorice oprežno obrazlažu da bi takve zaključke trebali potvrđivati i drugi pokazatelji. Također, posebna se pozornost pridaje i prirodnom prirastu, odnosno vitalnom indeksu u promatranom razdoblju.

U sedmom poglavlju *Društvena povijest u matičnim knjigama* (97-100) Božić Bogović i Lovaš prikazuju zanimanja stanovništva, posebno ona obrtnička, ali i zanimanja povezana s crkvenom ili vojnom službom, kao i poljodjelske poslove. Ponekad su zabilježene narodnosna ili vjerska pripadnost, ponajprije u matičnim knjigama vjenčanih. Autorice su dio poglavlja posvetile i nezakonitoj djeci.

Zaključno poglavlje *Zaključak: demografska obilježja i trendovi* (101-108) donosi usporedbu podataka iz matičnih knjiga reformiranog stanovništva južne Baranje s podacima za mađarska reformirana stanovništva u Slavoniji te s podacima za katoličko stanovništvo u južnoj Baranji tijekom 18. stoljeća. Naposljetku, autorice smještaju reformirano stanovništvo južne Baranje u promatranom vremenskom razdoblju u prostorni kontekst sa stanovništvom Slavonije te s obzirom na katoličku vjeroispovijest u južnoj Baranji.

Knjiga *Stanovništvo reformirane vjeroispovijesti u južnoj Baranji 1750.-1850.* predstavlja važan doprinos istraživanjima stanovništva u južnoj Baranji. Na temelju matičnih knjiga donose se značajni podatci o načinu života stanovništva, što se ponajprije ogleda iz kretanja stanovništva u vidu nataliteta i mortaliteta, ali i demografskih pokazatelja poput nupcijaliteta. Ova monografija može poslužiti i za daljnja istraživanja stanovništva proučavanog područja. Značajan bi poduhvat, ali i doprinos, bio objaviti transkript matičnih knjiga. Time bi se stvorio prostor za istraživanja koja bi omogućila onomastičke analize, učestalost imenske ili prezimenske entropije te njihova povezanost s određenim naseljem. Zaključno, valja odgovoriti na pitanje kome preporučiti ovu knjigu: prvenstveno povjesničarima koji se bave povijesnom demografijom, ali i svima drugima koje zanima povijest južne Baranje.

Petra Kolesarić

Intelektualac, kultura, reforma: Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga u Zagrebu 5. studenoga 2014., ur. Dalibor Čepulo, Tea Rogić Musa, Drago Roksandić, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2019, 344 str.

Dvjestota obljetnica rođenja Ivana Mažuranića, prvog hrvatskog bana pučkoga porijekla, državnika i političara, jezikoslovca i književnika, bila je povod organiziranja znanstvenog skupa pod naslovom „Intelektualac, kultura, reforma: Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme.“ U organizaciji Pravnoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža i Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu skup je održan 5. studenoga 2014. u zgradi Pravnoga fakulteta u Zagrebu. Svrha skupa nije bila konvencionalno sjećanje na pojedinca osobite povijesne važnosti, nego osnova za elaboriranje novih spoznaja i tumačenja djelovanja Ivana Mažuranića s posebnim osvrtom na nedovoljno istražena područja njegova djelovanja poput književnog korpusa te nova vrednovanja već poznatih političkih i kulturnih prinosa Mažuranića.

Zamišljen kao međuinstitucionalni doprinos cjelovitijem razumijevanju Mažuranićeve uloge u razvoju modernog hrvatskoga društva, skup je postigao svoj cilj, a kao plod znanstvenog skupa, pet godina kasnije tiskan je zbornik radova u kojemu je objavljena većina izlaganja koja

tematiziraju i rasvjetljavaju teme vezane uz djelovanje Ivana Mažuranića. Znanstveni skup i prilozi u zborniku radova odražavaju dvojaku namjeru, a to je pokušaj širenja interesa za Mažuranića pomoću interdisciplinarnog pristupa srodnim temama te stanovita usporedba različitih interpretacija, kao i pokušaj otvaranja prostora za preispitivanje već prevladanih predodžbi o Mažuranićevo doba i njegovim protagonistima kako bi se definirala ili redefinirala Mažuranićevo uloga u reformatorskim, društvenokulturnim i nacional-integracijskim procesima.

Zbornik je podijeljen u pet tematskih cjelina („Ivan Mažuranić i izgradnja države i nacije“, „Političko djelovanje Ivana Mažuranića“, „Reforme pravnoga i upravnoga sustava“, „Obrazovne reforme“, „Književno djelovanje Ivana Mažuranića“), ne računajući „Uvodne napomene“, „Biografije autora“ i „Kazalo imena“. Trinaest autora dalo je doprinos svojim radovima u zborniku analizirajući određene teme djelovanja Ivana Mažuranića, a urednici stavljaju poseban naglasak na „potrebu i nužnosti osvješćivanja i trajna aktualiziranja mnogostruka prinosa Ivana Mažuranića te njegova sagledavanja u novim istraživačkim i metodološkim okvirima“ (str. II).

Zbornik započinje poglavljem „Ivan Mažuranić i izgradnja države i nacije“ u kojem se nalazi opsežan tekst Dalibora Čepula, „Mažuranićeve reforme 1893.-1880.: modernizacija kao izgradnja države i nacije“ (1-72). Autorova temeljna postavka je isprepletenost stvaranja institucija – što je obilježilo razdoblje uprave bana Ivana Mažuranića – s procesima izgradnje državnosti i izgradnje nacije, stoga se liberalnim reformama u Banskoj Hrvatskoj iz 1873.-1880. pristupa s ciljem da se utvrdi njihova priroda i značenje za izgradnju moderne hrvatske državnosti i hrvatske nacije uz metodološko povezivanje s radovima Rogersa Brubakera i Reinharda Bendixa. Čepulo evaluira kako moderna uprava, neovisno državno sudstvo s obrazovanim sucima, liberalni politički sustav, širenje izbornog prava, definiranje građanskih prava kao sloboda tiska i pravo na javno okupljanje utječu na podizanje kapaciteta hrvatskih institucija u smjeru državnosti. Međutim, autor također ističe kako se Mažuranićeve reforme nisu realizirale onako kako se to očekivalo, a politički najvažnije reforme s liberalnim predznakom su u razdoblju Khuen-Héderváryja uvelike razgrađene. No bez obzira na takav slijed povijesnih okolnosti Mažuranić je „zajedlo najistaknutiji među rijetkim hrvatskim političarima toga doba koji su djelovali sustavno i kompetentno te na temelju realne vizije razvoja i realne ocjene stanja“ (str. 64).

Poglavlje „Političko djelovanje Ivana Mažuranića“ počinje radom „Ivan Mažuranić u revoluciji 1848-49. Historiografske marginalije“ (73-89) Drage Roksanđića. Autor sagledava hrvatsku historiografiju koja je analizirala djelovanje Ivana Mažuranića kao mladog čovjeka 1848. godine, prvenstveno razlike istraživanja sveučilišnih profesora Vase Bogdanova i Jaroslava Šidaka. Roksanđić naglašava kako je u Šidaka Bogdanov najcitiraniji povjesničar, ali je gotovo svaki citat političke naravi i svodi se na kritičko negiranje Bogdanovljevih stavova. Autor zaključuje kako doprinos Ivana Mažuranića u 1848. godini nije još ni izdaleka istražen.

Rad „Opozicija protiv vlade Ivana Mažuranića: primjer Josipa Franka“ (91-111), autora Stjepana Matkovića, prije svega iznosi glavne nastupe protivnika tadašnjeg stanja u Banskoj Hrvatskoj unatoč ograničenom djelovanju pravaštva zbog posljedica Rakovičke bune i sporazumu unionista s narodnjacima koji su stvorili saborsku većinu. Unutar malene i heterogene opozicije Ivanu Mažuraniću, poput Milana Makanca i Frana Folnegovića, dolazi i do pojave novog imena – Josipa Franka. Frank stupa u javni život te dobiva političku afirmaciju na osnovi kritike autonomne zemaljske vlade tijekom druge polovice 1870-ih upućivanjem da su u financijskom segmentu Hrvatsko-ugarske nagodbe odnosi između Hrvata i Mađara nepovoljno postavljeni, kao i kritike slobode tiska zbog zapljensivanja i kaznenog progona Frankovih listova *Agramer Presse*, *Kroatische Post* i *Brana*. Frank također kritizira Mažuranićevo vladu u pogledu njezina odnosa prema hrvatskim Srbima što je imalo svoju težinu u kontekstu okupacije Bosne i Hercegovine.

Pavo Barišić svojim radom – „Odnos Mažuranića i Starčevića – od poredbe osoba do filozofije prava“ (113-146), iznosi glavne sličnosti i razlike dvojice velikana hrvatske političke misli, Ivana Mažuranića i Ante Starčevića. Sličnost se prije svega očrtava u klasičnoj naobrazbi, poznavanju jezika i književnom daru, demokratskim nazorima, naprednjaštvu i liberalizmu, bistrini pogleda i postojanosti karaktera. Razlike se očituju u opreci političkog pragmatizma Ivana Mažuranića i sektaštva Ante Starčevića, različitog odnosa prema državnim službama, suprotnosti realizma i idealizma te različitog pogleda u odnosu na rješenje hrvatskog pitanja u okviru ili izvan Monarhije. Rad zaključuje kako su Mažuranić i Starčević u skladu s vlastitim uvjerenjima ispunjavali dužnosti u službi dobru zajednice te da su tako postali najdjelotvorniji hrvatski državnici u 19. stoljeću.

Tematsko poglavlje zaključuje rad „Ivan Mažuranić i Mađari“ (147-182) Ladislava (László) Heke. Rad se bavi odnosom Mažuranića, koji se školovao u ugarskom Szombathelyju, gdje se upoznao s mađarskim političkim prilikama, prema Mađarskoj i Mađarima. Mažuranić dosta rano u karijeri javno iznosi svoja politička gledišta o hrvatsko-ugarskim odnosima, što se prvenstveno vidi u poslanici „Hérvati Madjarom“ iz 1848. godine. Autor iznosi što Mađari misle o Mažuraniću analizom saborskih spisa, dnevnika Zastupničkoga doma i Doma velikaša državnog sabora, časopisa i novina te donosi zaključak kako je ban Mažuranić uživao velik ugled kao „realan političar, sklon kompromisima, a ne svadama, koji uviđa što je od njegovih zamisli moguće ostvariti“ (str. 179).

Treća tematska cjelina, „Reforme pravnoga i upravnoga sustava“, počinje radom Ivana Kosića „Zavičajnost i državljanstvo u Mažuranićevim reformama“ (183-205). Rad prvo analizira državljanstvo i zavičajnost u Hrvatskoj i Slavoniji do 1873., a zatim se ista problematika razmatra u razdoblju Mažuranićevih reformi. Nakon toga slijedi sagledavanje donošenja i sadržaja Zakona o uređenju zavičajnih odnosa iz 1880. godine te se zakon uspoređuje s austrijskim uzorom naglašavajući hrvatske specifičnosti i prilagodbe austrijskog zakona hrvatskim društveno-političkim uvjetima. Autor na kraju piše o regulativnim reformama u pogledu zastava i grbova te sadržaja državljanske prisege.

Rad „Mažuranićeve reforme i izvršavanje kazne zatvora“ (207-227), autorice Elizabete Ivičević Karas, istražuje načine na koje razdoblje Ivana Mažuranića slijedi trendove razvoja kaznenih znanosti te reforme izvršavanja kazne zatvora. Reforme, normativni okvir unutar kojeg su reforme pripremljene, poredbeni penološki trendovi koji su na njih utjecali, ključni zakonski akti i drugi popisi te zapisi o prvim ostvarenim rezultatima primjene novouvedenog modela irskoga progresivnog sustava izvršavanjem kazne zatvora u kaznionici u Lepoglavi središnji su dijelovi autoričina istraživanja.

Mirela Krešić u svom radu „Žensko pitanje u reformama bana Ivana Mažuranića“ (229-247) iznosi pitanje žena unutar reformskog razdoblja djelovanja bana Ivana Mažuranića. Prije svega rad ističe školski zakon koji je propisao obavezno osnovno školstvo i za žensku djecu, ali također i proširenje prava glasa na lokalnoj razini i na žene porezne obveznice iako je to trajalo dosta kratko. Stoga su žene bile samo dijelom obuhvaćene Mažuranićevim reformama, ali tek kao dio cjelokupnoga hrvatskog društva zahvaćenog poduzetnim promjenama.

Rad „Državnopравни odjeci banovanja Ivana Mažuranića na području Sušaka i Rijeke“ (249-263), autora Željka Bartulovića i Budislava Vukasa ml., analizira Mažuranićeve upravno-teritorijalne reforme u Sušaku i Rijeci kada je na prostoru istočno od Rječine stvoren novi općinski upravni sustav u sklopu Modruško-riječke županije. Urbano oblikovanje Sušaka bilo je važno i iz političkih razloga jer će upravo to područje postati središte hrvatskih nacionalnih političkih grupacija. Rad evaluira i odjeke Mažuranićevih reformi u Rijeci proučavanjem časopisa *La Bi-lancia*, koji je pomno pratio političko i kulturno djelovanje hrvatskog bana.

Poglavlje „Obrazovne reforme“ počinje radom Dinka Župana naslovljenim „Mažuranićeva reforma pučkoga školstva“ (265-282) u kojemu autor analizira jednu od najvažnijih reformi Ivana Mažuranića – upravo je reforma pučkog školstva stvorila uvjete za daljnju modernizaciju hrvatskog društva. Rad detaljno iznosi pripreme za reformu pučkoga školstva s unutrašnjim razlozima reforme i vanjskim uvjetima koji su omogućili samu reformu, donošenje školskog zakona 1874. godine i njegovu provedbu. Autor također raščlanjuje niz prepreka koje su utjecale na Mažuranićevu reformu školstva, prvenstveno neslaganje katoličkog i pravoslavnoga svećenstva s novim ustrojem nadzora škola, teško materijalno stanje školstva te nedovoljni angažman političkih općina. Zbog navedenog provedba reforme pučkog školstva do 1880. nije izvedena u potpunosti, ali je omogućila trajnu modernizaciju osnovnoga školstva.

Rad „Svečanosti u povodu otvorenja Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu“ (283-293), autora Damira Agičića, prikazuje proslavu otvorenja Sveučilišta u Zagrebu 1874. godine, isprva zamišljenog kao jugoslavenskog kako bi okupilo Južne Slavene, a osobito Hrvate iz Dalmacije i Istre, kako bi zajedno s Jugoslavenskom akademijom znanosti i umjetnosti povezali južnoslavenski zapad i istok. Rad analizira ulogu glavnih osoba koje su zaslužne za otvorenje Sveučilišta, poput biskupa Josipa Jurja Strossmayera i bana Mažuranića, koji su imali središnju ulogu u proslavi otvorenja. Autor prikazuje Zagreb uoči otvorenja, tijekom svečanosti otvorenja počevši od liturgijskog slavlja, instalacije rektora Matije Mesića i svečanog banketa, kao i reakcije tiska i političkih krugova.

Zadnje poglavlje „Književno djelovanje Ivana Mažuranića“ počinje radom Marine Protrke Štimec „Prirodno pravo u *Smrti Smail-age Čengića*: Mažuranićev fuit tyrannus“ (295-311). Autorica tumači Mažuranićev spjev *Smrt Smail-age Čengića* u kontekstu nasljeđivanja ideja Francuske revolucije, koja prvi put stavlja političku slobodu kao svrhu društva i države. Spjev u tom kontekstu na alegorijskoj razini apostrofira modernističku ideju povijesnog progressa, koji nužno svrgava svaku tiraniju. Mažuranić zagovara prirodno pravo kao načelo funkcioniranja svake vlasti, ali opravdava i revolucionarni teror koji djeluje bez potrebe za ostvarenjem osobne osvete ili vlastitoga koncepta pravde.

Zadnji rad u zborniku – „Odjeci poljskoga mesijanizma u hrvatskom ilirizmu: Ivan Mažuranić“ (313-329), autorice Tee Rogić Musa, donosi pogled na hrvatsko-poljske književne veze 1830-ih godina, kao uvod u izlaganje o Mažuranićevom prevođenju ulomaka iz djela Adama Mickiewicza. Rad analizira banovo poznavanje Mickiewiczeva djela te odnos između njegova političkog spisa i Mažuranićeve brošure „Hérvati Madjarom.“ Na kraju autorica istražuje utjecaj poljskog mesijanizma na Mažuranićevo djelovanje u preporodnoj Hrvatskoj.

Zbornik *Intelektualac, kultura, reforma: Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme* predstavlja značajan korak u elaboriranju novih interdisciplinarnih tema o djelovanju Ivana Mažuranića, pobuđivanju interesa za prvog bana pučanina i otvaranju prostora za preispitivanje već obradenih tema njegova života. Isto tako, njegovo značenje proizlazi iz analize, kako je rečeno u uvodu, „svih bitnih vidova životopisa, stvaralaštva i djelovanja Ivana Mažuranića, ličnosti čija se važnost u izgradnji modernoga hrvatskoga društva teško može precijeniti“ (str. I).

Karlo Rukavina

Christopher Clark, *Mjesečari: kako je Europa krenula u rat 1914.*, preveo s engleskog Marinko Raos, Vuković & Runjić, Zagreb 2018., 684 str.

Knjiga australskog povjesničara Christophera Clarka *Mjesečari: kako je Europa krenula u rat 1914.* (u originalu *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*) objavljena je 2012. godine i odmah je naišla na velik odjek u znanstveno-akademskim, ali i izvanznanstvenim krugovima. U hrvatskom ga izdanju imamo priliku čitati od 2018. godine u vrsnom prijevodu Marinka Raosa. Povjesničar Christopher Clark rođen je 1960. godine u Sydneyju, a trenutno kao redovni profesor predaje modernu europsku povijest na Sveučilištu u Cambridgeu. Nositelj je odličja Križa za zasluge SR Njemačke, a britanska kraljica Elizabeta II. promaknula ga je u viteza 2015. godine zbog promicanja njemačko-engleskih odnosa. Autor je i brojnih naslova, od kojih izdvajamo *Kaiser Wilhelm II: A Life in Power, Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947* i *The Politics of Conversion*.

Nebrojene pohvale Clarkovim *Mjesečarima* odnose se prvenstveno na njihov inovativan i holistički pristup staroj raspravi o uzrocima početka Prvoga svjetskoga rata, starijoj čak i od samoga rata, pa upravo zbog toga i mnogobrojne ocjene da je riječ o knjizi koja označava prijelom u historiografskom shvaćanju toga razdoblja. Naravno da su takve ocjene pomalo i naivne jer historiografija nije znanstvena disciplina koja olako mijenja ustaljene obrasce, ali svakako stoji mišljenje da je Clark svojim elegantnim stilom pisanja i sposobnošću suverena vođenja čitatelja kroz suptilnosti političko-diplomatskih igara moćnih svjetskih velesila postigao značajan i toliko potreban odmak od tradicionalne historiografije. Budući da je riječ o toliko hvaljenom, ali i iz određenih krugova kuđenom bestseleru, teško se oteti dojmu da on u Hrvatskoj nije potaknuo nove rasprave i otvorio nove vidike kakve je trebao, pogotovo imajući u vidu potrebu istraživanja hrvatske uloge na strani Austro-Ugarske Monarhije u velikoj svjetskoj konflamaciji. Ipak, knjiga u hrvatskoj akademskoj zajednici nije prošla neopažena, ponajprije zahvaljujući Festivalu povijesti Kliofest, u okviru kojega su dr. sc. Željko Holjevac i dr. sc. Stjepan Matković 15. svibnja 2019. godine održali predstavljanje Clarkove knjige *Mjesečari*, kao i knjige Roberta Gerwartha *Pobijedeni: zašto nije završio Prvi svjetski rat, 1917.-1923.*

Mjesečari su doista inovativni na nekoliko načina. Naime, našavši se pred monumentalnim zadatkom objašnjavanja uzroka i povoda Prvom svjetskom ratu, Clark se suočio s nepreglednim obiljem izvora, što je specifičnost svojstvena proučavanju bilo kojeg perioda moderne i suvremene povijesti. Clark je doista na zavidnoj razini kritički obradio dostupne izvore poput diplomatskih izvješća različitih zemalja, memoare državnika koji su sudjelovali u donošenju ključnih odluka pred početak rata, vodeće tiskovine koje dobrim dijelom izražavaju javno mnijenje itd. Clarkovo vrsno poznavanje njemačkoga i francuskoga jezika nedvojbeno mu je neizmerno pomoglo u tome. Upravo zato što je proučavao izvore svih velesila involviranih u stvaranje povoljnoga ozračja za rat (Francuska, Njemačka, Austro-Ugarska Monarhija, Rusija, Velika Britanija, Italija) složio je znatno kompleksniji, a time i ispravniji mozaik povijesnoga zbivanja. Možemo samo izraziti žaljenje što nije uzeo u obzir i knjigu Ive Pilara *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (u hrvatskom prijevodu: *Južnoslavensko pitanje i Svjetski rat*) koja bi mu nedvojbeno pomogla još detaljnije razmrsiti balkanski čvor intriga i urota protiv Habsburške Monarhije.

Tradicionalna historiografija, koja počiva na tezi njemačkoga povjesničara Fritza Fischera o isključivoj ili dominantnoj krivnji politike carske Njemačke, jednostrana je, upravo zato što je Fischer izgradio svoju impozantnu priču samo na njemačkim izvorima. S druge strane, Clark ponovno u fokus istraživanja vraća do tada pretežno marginalizirani balkanski aspekt cjelokupne

predratne drame, odnosno Kraljevinu Srbiju kao bitan faktor nestabilnosti na Balkanu pogodan za instrumentaliziranje. Često se iz vida gubi da je taj rat, prije nego što je postao Prvi svjetski rat, ipak bio tek Treći balkanski rat. Mnogobrojni pak prigovori kako se o izbijanju Prvoga svjetskog rata u historiografiji nema reći nešto naročito novo naprosto ne stoje jer riječ je o doista nikad iscrpivoj problematici, pogotovo u današnje vrijeme složenih geopolitičkih preslagivanja zbog ponovno obnovljene multipolarnosti svijeta nakon neposrednog unipolarnog perioda globalne američke dominacije uslijed pada Berlinskog zida 1989. godine. „No ako je rasprava stara, tema je još svježija. Zapravo, tema je svježija i relevantnija danas nego što je bila prije dvadeset ili trideset godina. Promjene što ih je pretrpio naš vlastiti svijet promijenile su nam gledanje na događaje što su se zbili 1914.“ (str. XXV).

Govoreći o posljedicama Sarajevskog atentata 28. lipnja 1914. godine, Clark ujedno preispituje dominantnu teoriju struktura Fernanda Braudela i tradicije škole Annalesa. Prema Clarku, povijesni događaji i njihovi glavni protagonisti nisu tek mjehurići na uzburkanim oceanskim valovima povijesnih struktura i naslijeđenih tradicija, kako je to tumačio Braudel u svojoj slavnoj metafori, nego se znaju pokazati ključnim čimbenicima u mijenjanju i preobrazbi samih struktura koje su takve događaje omogućili. „Nasuprot tome, pripovijest koju iznosi ova knjiga zasićena je djelovanjem aktera. Ključni donositelji odluka: kraljevi, carevi, ministri vanjskih poslova, veleposlanici, vojni zapovjednici te niz drugih, nižih dužnosnika i službenika – hodali su ususret opasnosti odmjerenim i proračunatim koracima. Izbijanje rata bilo je vrhunac lanca odluka što su ih donijeli politički akteri koji su imali svjesno određene ciljeve.“ (str. XXVIII). Upravo zato Clark nipošto ne smatra da je izbijanje Prvoga svjetskog rata bilo neizbježno, nego da je rezultat djelovanja i odluka aktera te drame. Iz toga razloga fokus Clarkova istraživanja nije pitanje „zašto“, koje tako često vodi uzaludnim pokušajima pronalaska glavnoga krivca za izbijanje rata, nego „kako“ je uopće moguće da je rat nastao, iako i sam priznaje kako su ta pitanja logički neodvojiva, a reklo bi se i ontologički. Središnja je teza Clarkove knjige da Sarajevski atentat i Srpanjska kriza koja je netom uslijedila mogu zadobiti smisao samo ako se uspije objasniti što je iskustvo kriza krajem 19. i početkom 20. stoljeća (Prva marokanska kriza, austrougarska aneksija BiH, Druga marokanska kriza, Prvi i Drugi balkanski rat) značilo za ljude koji će sasvim nalik mjesecarima u kobnim godinama neposredno prije izbijanja Velikoga rata odigrati ključnu ulogu u guranju Europe i svijeta u dotad nezapamćeno krvoproliće. „Cilj mi je bio što je god moguće življe rekonstruirati vrlo dinamična stajališta u donošenju odluka što su ih zauzimali glavni akteri u proljeće i ljeto 1914.“ (str. XXIX).

Prvi dio knjige „Putovi do Sarajeva“ Clark započinje prikazom srbijanske unutarnje politike i strateških ambicija u 19. stoljeću. Ključna prekretnica za Srbiju nastupila je 11. lipnja 1903. godine kada je grupa kraljoubojica ubila kralja Aleksandra Obrenovića i kraljicu Dragu Mašin. Brutalnost i odlučnost terorističko-iredentistički orijentiranih pripadnika vojske u uklanjanju dinastije Obrenovića iz političkog života Srbije ogleda se u tretmanu koji su pružili tijelima kralja i kraljice (sječenje sabljama, sjekirama, bodežima). Takav srbijanski nacionalizam svoje korijene imao je u tzv. kosovskom mitu, koji je tijekom vremena doživljavao svoje različite metamorfoze poput nacionalističkoga spisa Vuka Karadžića *Srbi svi i svuda* (1836.), *Načertanija* Ilije Garašanina (1844.) ili *Gorskoga vijenca* (1847.) Petra II. Petrovića Njegoša u kojemu se veliča Miloš Obilić, ubojica osmanskoga sultana Murata I. „No vizija Velike Srbije nije bila stvar tek vladine politike, pa čak ni propagande. Ona je bila duboko utkana u srpsku kulturu i identitet. Sjećanje na Dušanovo carstvo odzvanjalo je i u izvanredno živahnoj tradiciji srpskih epskih narodnih pjesama.“ (str. 22). Da će ujedinjenje svih Srba nužno morati biti neizmjereno nasilan proces, sasvim je jasno pokazivao nesklad između nacionalističkih vizija budućnosti i sumorne etničke stvarnosti.

Nakon takvog smaknuća Obrenovića urotnici su nastavili provođenje svoga plana dovode-
nja na prijestolje Srbije Petra Karađorđevića, koji je u to vrijeme živio kao izgnanik u Švicarskoj.
Povijest odnosa tih dviju srbijanskih dinastija seže još u početak 19. stoljeća. Miloš Obrenović
izvojevao je srbijansku autonomiju 1815. godine u Drugom srpskom ustanku protiv Osmanskog
Carstva, ono što nije uspio Đorđe Petrović (Karađorđe) u Prvom srpskom ustanku 1804., dok
je 1878. godine Milan Obrenović na Berlinskom kongresu dobio i njenu neovisnost. Unatoč
takvim uspjesima, ono što je definitivno otuđilo velike dijelove srbijanskog društva od dinastije
Obrenović bilo je vođenje Srbije u katastrofalan rat s Bugarima 1885. godine, što će potaknuti
austroугarsku intervenciju kako Bugarska ne bi okupirala Beograd, ali zbog čega je Srbija prema
Bugarskoj gajila neskriveno neprijateljstvo, najjače izraženo u borbama za posjedovanje Make-
donije. Ubijeni kralj Aleksandar Obrenović dobrim je dijelom i sam pridonio vlastitom tragič-
nom kraju ženidbom za Dragu Mašin, kršenjem odredbi liberalnog ustava, ukidanjem tajnoga
glasovanja, cenzurom i strahovladom koja je graničila s neoapsolutizmom. Tako su 1903. godine
Obrenovići protiv sebe ujedinili najveći dio srbijanskoga društva: Narodnu radikalnu stranku
Nikole Pašića, moćne trgovačke i bankarske obitelji i vojsku, koja se ipak pokazala ključnim fak-
torom. Taj je čin regicida označio prekretnicu i u srbijanskoj vanjskoj politici. Iako je Beč odmah
priznao legitimnost dinastije Karađorđević, u nadi da će ona nastaviti biti austrofiliska, Srbija se
okrenula francuskim isporukama oružja, velikim francuskim kreditima i većem oslanjanju na
Rusiju. Francuskom povoljnom mnijenju o kralju Petru pripomogla je i činjenica da je sudjelo-
valo kao francuski dobrovoljac 1870. godine u ratu s Pruskom.

U srbijanskim konspirativnim vojnim krugovima ključnu je ulogu još od 1901. godine imao
poručnik Dragutin Dimitrijević zvan Apis. „Jedan ga je suradnik opisao kao ‘tajnu silu kojoj se
moram staviti na raspolaganje, makar mi razbor ne daje za to nikakva temelja.’” (str. 11). Upravo
je Apis, još od nastanka organizacije po imenu Crna ruka odnosno Ujedinjenje ili smrt 3. ožujka
1911. godine, predstavljao ključnu točku okupljanja srbijanskih nacionalista koji su bili spremni
podupirati svim dopuštenim i nedopuštenim sredstvima borbu za ujedinjenje svih Srba u jednu
državu. Promaknut je u čin pukovnika i načelnika Obavještajne uprave Glavnog stožera sربي-
janske vojske 1913. godine. Da će glavna odlika njegove organizacije biti tajnost vidjelo se po
tome što je jedan od osnivača i oblikovatelja ceremonije inicijacije bio slobodni zidar Ljubomir
Jovanović. Crna ruka i organizacija Narodna odbrana na području austroугarske Bosne i Herce-
govine povezat će se s organizacijom Mlada Bosna i tako preko Voje Tankosića, pripadnika čet-
ničke organizacije, obučiti i poslati na zadatak Nedeljka Čabrinovića, Gavrila Principa i Trifka
Grabeža, kao i sarajevsku grupu atentatora u kojoj su bili Danilo Ilić, Muhamed Mehmedbašić,
Vaso Čubrilović i Cvjetko Popović. Sarajevska je grupa bila organizirana preko Milana Cigano-
vića, osobe najvjerojatnije izravno povezane s premijerom Pašićem.

Austro-Ugarska Monarhija ušla je u 20. stoljeće kao oslabljen imperij, pogotovo nakon po-
raza 1859. godine kod Solferina od strane francusko-pijemontskih snaga, ali naročito nakon
poraza 1866. godine kod Königgrätza koju joj je nanijela pobjedonosna pruska vojska. Tim su
porazima habsburški imperijalni interesi bili prognani iz nastajuće Italije, kao i Njemačke, pa je
Monarhiji jedino preostalo usmjeriti svoju pažnju na jugoistočnu Europu. Pod udarcima moć-
nih neprijatelja staro Carstvo nakon razdoblja neoapsolutizma prisiljeno je transformirati se
1867. godine u Dvojni Monarhiju u kojoj će vlast biti podijeljena između austrijskih Nijemaca
i Mađara. Ipak, unatoč prividnoj krhkosti i nezadovoljstvu mnogobrojnih naroda, Monarhija
je, prema Clarku, pokazivala začuđujuće znakove žilavosti, pa čak i oporavka. Činjenica da je
Austro-Ugarska Monarhija propala 1918. godine ne smije nas zavarati da ne bismo potpuno
ahistorijski pomislili kako je tomu očito i morao biti slučaj. Naime, međuetnički sukobi kon-

stantno su obilježavali povijest Monarhije, ali nisu bili ni izbliza onodobnim sukobima u Rusiji ili Velikoj Britaniji koju je strašno mučilo pitanje irske autonomije. Početkom 20. st. habsburške zemlje pokazuju mogućnost snažnog gospodarskog rasta i velik porast životnog standarda (Monarhija je prije izbijanja rata bila najbrže rastuće gospodarstvo u Europi!). Mnijenja kako je takva feudalna izživljena tvorevina morala neizbježno propasti očigledno su u suprotnosti s brojnim pokazateljima njene snage i mogućnosti prilagodbe političkim okolnostima. Čini se da čak i brojne optužbe na račun ostarjelog cara Franje Josipa u dobroj mjeri promašuju cilj. Car je, naime, pokazivao iznimnu umješnost u bavljenju suptilnim pitanjima unutarnje i vanjske politike svoje zemlje, iako praćen osobnom tragičnom sudbinom i državnim vanjskopolitičkim neuspjesima.

Nakon zauzimanja Bosne i Hercegovine 1878. godine i njene aneksije 1908. godine Monarhija je uspjela tu zaostalu zemlju pretvoriti u područje gotovo usporedivo s ostatkom Monarhije, a daleko je prestigla balkanske države poput Srbije ili Crne Gore koje su gajile neskrivene ambicije prema aneksiji toga austrougarskog područja. Rusija je priznala i podržala austrougarsko zauzimanje Bosne i Hercegovine prema odredbama Trocarskog saveza iz 1881. godine, čemu je garant bila i Njemačka. Ipak, s pojavom Karađorđevića austrougarska vanjska politika na svojim istočnim granicama počinje vidjeti sve veću prijetnju. Iako je Monarhija bila šokirana izvršenim regicidom 1903. godine, nije previše žalila za Aleksandrom Obrenovićem, koji je često izjavljivao kako je Monarhija neprijatelj srbijanske države, pa je tako prva priznala novonastalo stanje u Srbiji. Aneksija BiH 1908. godine, usprkos obećanjima ruskoga ministra vanjskih poslova Aleksandra Izvoljskog austrougarskom ministru vanjskih poslova Aloisu Aehrenthalu o njenom pozitivnom ishodu, značila je kraj njihova međusobnog povjerenja i nastojanja za održavanje krhke ravnoteže snaga na području Balkana. Dodatni otežavajući čimbenik bilo je austrougarsko nesposobno vođenje Veleizdajničkoga procesa u Zagrebu i Friedjungova procesa u Beču 1909. godine protiv saborskih zastupnika Hrvatsko-srpske koalicije. Iako su procesi doživjeli fiasco, činjenica je da 1931. godine predsjednik Srpske samostalne stranke Svetozar Pribićević priznaje kako su Srbi okupljeni oko njega i on sam vršili veleizdajnička djela pokušaja pripajanja austrougarskih teritorija Kraljevini Srbiji, oslanjajući se na sve više neprijateljski nastrojenu vanjsku politiku Rusije (simbol čega je prosrpski orijentiran ruski poslanik u Beogradu Nikolaj Hartvig).

U protivljenju sve opasnijoj situaciji na Balkanu profilirali su se ratoborni načelnik Glavnog stožera austrougarskih snaga podmaršal barun Franz Conrad von Hötzendorf, ali i mirotni ministar vanjskih poslova grof Leopold von Berchtold i sam prijestolonasljednik nadvojvoda Franz Ferdinand, koji je jedno vrijeme predlagao trijalističku reformu Monarhije koja bi ojačala južnoslavenske narode pod hrvatskom dominacijom u Zagrebu i time smanjila utjecaj Mađara u Monarhiji, ali je do 1914. godine napustio taj plan i odlučio se za preustroj Monarhije u „Sjedinjene Države Velike Austrije“ organizirane u 15 federalnih jedinica. Ne sasvim ispravno mnijenje da Franz Ferdinand čvrsto zastupa stvaranje slavenske jedinice okupljene oko Zagreba vodilo je i srbijansku iredentističku mrežu doušnika u njihovu žurnom pokušaju micanja najočiglednije prijetnje velikosrpskim ambicijama okupljanja svih južnoslavenskih naroda i teritorija oko Srbije. Nisu razumijevali kako se nadvojvoda žestoko protivio pripajanju Bosne i Hercegovine Monarhiji, imajući u vidu kakvu to uistinu geopolitičku ugrozu predstavlja održanju krhke ravnoteže sila, koja će pogotovo doći u iskušenje nakon Prvoga i Drugoga balkanskoga rata 1912.-1913. godine i povlačenja Osmanskoga Carstva s tog područja. Na ovom je mjestu uistinu bitno spomenuti kako Clark, oslanjajući se na izjavu koju je 1924. godine dao Miroslav Spalajković, djelatnik i diplomat u srbijanskom Ministarstvu vanjskih poslova, izravni povod

Prvom i Drugom balkanskom ratu vidi u talijanskoj ničim izazvanoj agresiji 1911. godine na Libiju, odnosno na tadašnja tri vilajeta u sklopu Osmanskog Carstva, što je na Balkanu ispravno protumačeno kao zeleno svjetlo za početak komadanja osmanskog teritorija.

U drugom dijelu naslova „Podijeljeni kontinent“ Clark se upušta u prikaz polarizacije Europe koja se odvijala od 1887. do 1907. godine, koju ujedno proglašava ključnim preduvjetom izbijanja rata 1914. godine. Naime, početkom 1887. godine Europa uistinu izgleda kao složen multipolarni sustav s kompleksnim odnosima između velesila. Trojni savez sklopljen 1882. godine između Njemačke, Italije i Austro-Ugarske Monarhije (utemeljen kao Dvojni savez Njemačke i Austro-Ugarske 1879. godine) nastao je kao potreba smirivanja tenzija između Beča i Rima na Jadranskom moru, dok je obrambeni sporazum Njemačke i Rusije iz 1887. godine osiguravao dobrosusjedske odnose unatoč austro-ruskim napetostima na području jugoistočne Europe, ali je ujedno predstavljao branu Francuskoj da s Rusijom sklopi savez protiv Njemačke. Velika Britanija potpisala je sustav Sredozemnih sporazuma s Austro-Ugarskom Monarhijom i Italijom, što je bilo upereno protiv francuskih interesa na Sredozemlju i ruskih interesa na Bosporu i Dardanelima. Takav zamršen splet međudržavnih odnosa posljedica je uspješne politike njemačkog kancelara Otta von Bismarcka koji je nastojao spriječiti koaliciju velesila protiv Njemačke i ujedno iskoristiti nesložnosti među njima u njemačku korist. Bismarckova je politika imala i drugu stranu medalje u tome što je pretvorila Njemačku tek u silu koja reagira na izvanjske poticaje uslijed odustajanja od vođenja agresivne vanjske i kolonijalne politike. Nakon Bismarcka, novi kancelari poput Lea von Caprivija ili Bernharda von Bülowa nastojat će voditi *Weltpolitik*. Upravo zato Clark s punim pravom naziva Njemačku „zakasnjelim carstvom“ koja je u očima drugih sila često bila viđena kao skorojević koji se gura da nađe svoje mjesto za bogatim stolom. Iz njemačke je perspektive to izgledalo sasvim drukčije. „U govoru održanu 6. siječnja 1897., koji je poslije imao velik utjecaj, njemački je državni tajnik za vanjske poslove Bernhard von Bülow artikulirao novo, naraslo njemačko samopouzdanje: ‘Bilo je vremena kad je Njemačka ostavljala zemlju jednome susjedu, a more drugome, ostavljajući za sebe tek nebesa i čistu filozofiju. E – ta su vremena prošla! [...] Mi ne kanimo nikoga zasjeniti, ali tražimo svoje mjesto pod suncem.’“ (str. 149).

Nakon dolaska na njemačko prijestolje impulzivnog cara Vilima II. 1888. godine i odlaska Bismarcka s kancelarskog mjesta 1890. godine situacija se počinje naglo mijenjati na njemačku štetu, što je odličan pokazatelj koliko toga u povijesti ovisi o mudrosti velikih državnika. Naime, Europa 1907. godine izgleda sasvim bipolarno, potpuno podijeljena među dvama velikim i nepomirljivim blokovima velesila. Francuska i Rusija su već 1892. godine sačinili, a 1894. godine potpisali ugovor o uzajamnoj vojnoj pomoći protiv treće sile, što je doista bio političko-diplomatski presedan jer nije označavao smirivanje napetosti među silama potpisnicama, nego je implicitno bio usmjeren protiv Njemačke. S druge strane, sasvim je nerazumljivo zašto 1890. godine Njemačka, osim zbog traženja slobode u vanjskopolitičkom djelovanju, nije produljila ugovor s Rusijom, pa se tako našla u situaciji možebitnog vođenja rata na dvije fronte, a što se nastojalo kompenzirati organiziranjem i izvođenjem Schlieffenova plana. Britanija je pak 1904. godine s Francuskom zaključila *Entente cordiale*, a 1907. potpisala je Britansko-rusku konvenciju. Novost i šok britansko-ruskog približavanja također ukazuje na stanovite diskontinuitete britanske vanjske politike za koju je od 1894. do 1905. godine glavni protivnik bila Rusija jer je ugrožavala britanske kolonijalne interese u Kini, na Balkanu i u Srednjoj Aziji. Zato ni ne treba čuditi što je Britanija u francusko-ruskom savezu vidjela zapravo protubritanski čin. Upravo zbog toga Clark smatra kako francusko-britanski sporazum iz 1904. godine ne treba promatrati

kao akt uperen protiv njemačkih interesa, nego kao pokušaj ublažavanja kolonijalnih tenzija s Francuskom, ali ujedno i kao posredan pokušaj utjecaja na Rusiju. Često spominjan argument o ubrzanoj izgradnji njemačkih bojnih brodova 1898. godine pod vodstvom admirala von Tirpitz nije dovoljan razlog za promjenu britanske politike prema Njemačkoj. Naime, iako je, prema Clarku, Njemačka imala nedvojbeno pravo u mišljenju da neće biti ozbiljno shvaćena sve dok ne bude raspolagala moćnom ratnom mornaricom, Britanija je na to gledala kao na manju ugrozu koju je gotovo anihilirala vlastitom ubrzanom proizvodnjom bojnih brodova. „Njemačka je za tadašnju britansku vlast bila diplomatska smetnja, a ne prijatelja opstanku. Drugim riječima, britansko-njemački antagonizam nije primarno određivao britansku politiku.“ (str. 139).

Clark razbija još jedno uvriježeno mnijenje, a to je ono o tobožnjoj svemoći europskih vladara povezanih krvnim vezama preko britanske kraljice Viktorije. Prema Clarku, njihov utjecaj zapravo djeluje razmjerno skroman. Dok je Franjo Josip doista puno radio, što je i odgovaralo slici koju je stvorio o sebi kao „prvom službeniku“ Monarhije, baš poput ruskog cara Nikole II., nikada do kraja nije uspio ovladati silnim birokratskim strojem koji je proizvodio nepregledno mnoštvo dokumenata. Talijanski kralj Viktor Emanuel III. radio je vrlo malo, pa mu je takav bio i utjecaj na vanjsku politiku svoje zemlje, ali količina rada ipak nije bila dobro mjerilo utjecaja na zbivanja u državi. Car Nikola II. znao je izravno intervenirati u vanjske poslove Rusije i podupirati različite frakcije u vlasti odnosno Vijeću ministara, tijelu koje tek 1905. godine nakon poraza u katastrofalnom Rusko-japanskom ratu počinje igrati veliku ulogu pod predsjedanjem Petra Stolipina (ubijenog u atentatu 1911. godine). *Kaiser* Vilim II. pokušavao je znatno više intervenirati u sudbinu svoje države, ali su mu shodno tomu i ministri daleko više priječili takvo ponašanje. „Miješali se nasrtljivo u politički proces ili ne, europski su monarsi samim svojim postojanjem i kraljevanjem ostali remetilački čimbenik u međunarodnim odnosima.“ (str. 182).

Nemogućnost pronalaska egzaktnog krivca još je vidljivija u Clarkovu pokušaju pregleda odgovornosti nad pojedinim aspektima državne politike u različitim zemljama. Tako se, primjerice, ruski poslanik u Beogradu Hartvig ponaša znatno slobodnije kad je u Sankt Petersburgu vlast slabija; u Francuskoj ministri vanjskih poslova, u slučaju da duže potraju, mogu (pre)usmjeriti vođenje francuske vanjske politike (poput Théophilea Delcasséa tijekom Prve marokanske krize 1905. godine); u Njemačkoj kancelar u sebi sadržava premijersku funkciju, ali i funkciju ministra vanjskih poslova. Jedini koji se nije morao bojati vladarevih izravnih intervencija u vanjsku politiku bio je britanski ministar vanjskih poslova Sir Edward Grey. Bila je to beneficija koju nisu dijelili ni Stolipin u Rusiji ni Theobald von Bethmann-Hollweg u Njemačkoj. Dok se francuski ministar vanjskih poslova morao boriti s moćnim dužnosnicima, Grey je imao punu potporu svoga premijera Herberta Asquitha, u čijoj je liberalnoj vladi i sudjelovao. Iako je Grey vodio germanofobnu politiku, uz potporu prvoga lorda Admiraliteta Winstona Churchilla i samoga premijera, morao je paziti na ostale članove vlade koji su imali izvjesnih simpatija prema Njemačkoj. „Antagonizam s Njemačkom u britanskoj je eliti supostojao sa slojevitim kulturnim vezama i dubokim divljenjem njemačkim kulturnim, ekonomskim i znanstvenim postignućima.“ (str. 201). Uzevši u obzir svu kompleksnost i tešku prohodnost zamršenih političko-diplomatskih veza europskih velesila, pa onda i odnosa političkih moći unutar njih samih, teško je i dalje podupirati tezu o *svjesnom* guranju Europe i svijeta prema ratnom ponoru. Ono što Clark govori o Rusiji može se primijeniti na sve involvirane države: „Najvažnije je primijetiti kako su se utjecaji u oblikovanju ruske politike stalno mijenjali. Moć je tekla kroz sustav, skupljajući se na različitim mjestima: kod cara, ministra vanjskih poslova, premijera, veleposlanika. Štoviše, može se govoriti o svojevrsnoj ‘hidrauličkoj moći’, kod koje je jačanje jednoga čvora u sustavu prouzročivalo slabljenje drugoga.“ (str. 187).

Predratna je Europa uistinu bila i militarizirano društvo, čak na vizualnoj razini. Carevi i kraljevi voljeli su gledati ili sudjelovati na vojnim mimohodima u svojim svečanim vojnim odorama. Ipak, u vladama svih europskih velesila sukobljavale su se tendencije civilnog sektora za kontrolom i smanjenjem vojnih proračuna, dok su vojne frakcije, najčešće podupirane ministri- ma rata, često zagovarale upravo suprotan smjer. To je samo jedno od područja borbe u politici između tzv. „golubova“ i „jastrebova“. Habsburška vojska bila je u stanju stagnacije zbog dualističke prirode države, pa je tako izdvajala tek 2,6% nacionalnog dohotka na obranu. Antiklerikalna i republikanska Francuska je nakon Dreyfusove afere 1894. godine na vojsku gledala kao na stjecište klerikalaca i reakcionarne klike. Do pozitivne promjene prema vojsci došlo je tek pod ratobornim premijerom, a kasnije i predsjednikom Raymondom Poincaréom. Njemačka je vojska bila pod zapovjedništvom Helmutha von Moltkea koji je neprestano pritiskao Vladu za izglasavanje većega vojnog proračuna i za pokretanje preventivnog rata, dok se u Rusiji grupa okupljena oko ministra rata Vladimira Suhomlinova i ministra poljoprivrede Aleksandra Krivošejina za veći proračun trebala sukobljavati s ministrom financija i premijerom Vladimirom Kokovcovim. „Kako u Rusiji, Njemačkoj i Austro-Ugarskoj, tako i u Britaniji i Francuskoj, vojna je politika na koncu ostala podložna političkim i strateškim ciljevima civilnog državnog vodstva.“ (str. 222). Jedan od mitova koje će Clark raspršiti bio je i onaj o ratobornom javnom mnijenju koje jedva čeka rat. Clark govori o široko rasprostranjenom obrambenom domoljublju, ali ne i o ratobornosti, dok je šovinizam bio više iznimka nego pravilo. U prilog tomu svjedoči i tragikomična situacija da su pojedini ruski vojnici bili uvjereni kako idu u rat protiv Kine zbog Mongolije ili pak protiv Engleske.

U trećem dijelu knjige pod naslovom „Križa“ Clark opisuje kako je Sarajevski atentat pokrenuo lavinu događaja koja će dovesti do izbijanja rata svjetskih razmjera. Budući da je Franz Ferdinand bio izrazito nepopularna javna ličnost, neposredno nakon smrti supruge Sofije von Chotek i njega nije bilo velikih izljeva kolektivne žalosti, no ipak se ozračje u diplomatskim krugovima onodobne Europe naglo počelo pogoršavati, ali je to imalo utjecaja i na široke slojeve stanovništva, što je još jedan pokazatelj da su tiskani mediji u ono vrijeme igrali veliku ulogu u oblikovanju i usmjeravanju javnoga mnijenja, pa su stoga često i služili raznim sferama političkoga života za razračunavanje i slanje diplomatskih signala. Naime, budući da je 28. lipnja bila njihova godišnjica braka, kao i da su nadaleko postale poznate i prenošene nadvojvodine posljednje riječi upućene pogodenoj supruzi („*Sopherl, Sopherl, sterbe nicht, bleibe am Leben für unsere Kinder!*“), čitava je zemlja počela osjećati tugu i pravednički bijes prema počiniteljima takvoga terorističkog akta. Nakon provedene istrage nad atentatorima austrijske su vlasti ubrzo došle do koliko-toliko jasnih spoznaja o umiješanosti srbijanske pogranične policije u prebacivanje atentatora s područja Srbije, kao i o postojanju izvjesnih krugova bliskih Beogradu koji su sudjelovali u pripremi i izvođenju atentata. Tim je više upadala u oči mahnjita euforija koja je zahvatila Srbiju nakon umorstva nadvojvode i trijumfalistički članci iz srbijanskih nacionalističkih medija. „Umjesto da učine kompromis s austrijskim zahtjevima, Pašić i uopće vlasti u Srbiji vratili su se svojim ubičajenim stavovima i načinima: Srbi su u cijeloj priči zapravo žrtve – u Bosni i Hercegovini i sada u krizi nakon atentata u Sarajevu; Austrijanci su si sami krivi za to što ih je snašlo; Srbi imaju pravo na samoobranu – riječima, pa ako treba i oružjem, i tako dalje.“ (str. 388).

Austrougarski vrh nekoliko dana nakon atentata odlučio je da samo vojna akcija može razriješiti balkanski problem i neutralizirati Srbiju. Najratoborniji bili su načelnik Glavnog stožera Hötendorf i zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine Oskar Potiorek, dijelom da prikrije vlastitu nesposobnost prilikom organiziranja sigurnosnih mjera tijekom nadvojvodina posjeta

Sarajevu. Toj se strani priključio i diplomat Alexander von Musulin, koji je kao Hrvat bio žestoko suprotstavljen velikosrpskom imperijalizmu. 5. srpnja, nakon savjetovanja u Berlinu, austro-ugarska strana ohrabrena je u nastojanjima da ima pravo zahtijevati neki oblik zadovoljštine od Srbije. „Ministar rata izvijestio je cara [Vilima II.] kako su njemačke oružane snage spremne za svaku mogućnost. Ishod je bila njemačka potpora koja je postala poznata kao ‘*bianco ček*’“ (str. 411). Sporost reakcija Austro-Ugarske zabrinjavala je Njemačku, koja je smatrala kako bi bilo puno oportunije da je Monarhija napala Srbiju bez objave rata i nepotrebne eskalacije tenzija. Njemačku je u tom trenutku vodilo snažno i ujedno pogrešno uvjerenje kako Rusija neće reagirati zbog napada na Srbiju, ali i želja za uništenjem Rusije kao sve jačeg gospodarskog i vojnog protivnika. Da će u nadolazećem ratnom sukobu Talijani biti Nijemcima slabi saveznici dokaz je i to što je 11. srpnja talijanski ministar vanjskih poslova San Giuliani po obavještenju o ultimatumu smjesta tu informaciju prosljedio Rusima i Rumunjima. Stoga se kao očita laž pokazuju tvrdnje ruskog ministra vanjskih poslova Sergeja Sazonova da je za Ruse i Francuze spoznaja o uručivanju austrougarskog ultimatumu Srbiji 23. srpnja proizvela šok i nevjericu. Znakovito, 10. srpnja umire i ruski poslanik u Beogradu Hartvig u kući austrougarskog poslanika Giesla. „Prema riječima francuskoga poslanika Descosa, Hartvig je umro upravo u trenutku kad je njegova ‘nepokolebljiva volja’ pobijedila, ‘uspostavivši potpunu vlast nad srpstvom te nametnuvši Europi srpsko pitanje, i to u nasilnu obliku, njemu tako dragu.’“ (str. 428). Austrougarski ultimatum Srbiji, koji je napisao Alexander von Musulin, uručen je 23. srpnja kako bi se na taj način izbjeglo uručivanje ultimatumu u vrijeme dok su francuski predsjednik Poincaré i premijer René Viviani u državnom posjetu Rusiji. Za tog je posjeta već postalo sasvim bjelodano da je Francuska unaprijed zanijekala vjerodostojnost bilo kakvim mogućim rezultatima austrougarske istrage o atentatu na Franza Ferdinanda, a otvoreno su se počele držati zdravice za pobjedu u nadolazećem ratu. Francuska i Rusija nisu imale nikakvih iluzija oko priznavanja legitimnih austrougarskih interesa u tom dijelu Europe. „Nije bilo potrebe za improvizacijama ili novim formulacijama politike – Poincaré se jednostavno uporno držao smjera što ga je zacrtao još u ljeto 1912. Bio je to scenarij balkanskoga početka rata u Europi, predviđen u tolikim razgovorima Francuza i Rusa.“ (str. 443).

Najviše su problema izazvale točke 5 i 6 ultimatumu koje od Srbije iziskuju dopuštenje izravnoga miješanja austrougarskih vlasti u provođenju istrage, što se smatralo povredom prava suverene države, ali Clark ističe da je austrougarska nota, primjerice, bila daleko blaža od NATO-ova ultimatumu Saveznoj Republici Jugoslaviji 1999. godine u Rambouilletu. Pogrešno je stoga to pitanje nepovredivosti suvereniteta razmatrati u doba kada je Srbija izravno preuzimala odgovornost za javno proklamiranje ciljeva pripajanja svih teritorija Monarhije na kojima žive Južni Slaveni. Na izravno rusko ohrabivanje Srbija je 25. srpnja odgovorila diplomatski zbrkanim, ali iznimno uspješnim tekstom, zapravo odbijenicom Austro-Ugarskoj te je 28. srpnja car Franjo Josip bio prisiljen potpisati objavu rata Srbiji. Na sjednicama ruskoga Vijeća ministara 24. i 25. srpnja jasno je konstatirano kako je glavni protivnik u idućem ratu Njemačka, a ne Austro-Ugarska. Isprva je Rusija 29. srpnja poduzela neizvedivu djelomičnu mobilizaciju, uz velike proteste načelnika ruskog Glavnog stožera Januškeviča, ali je objavila i da je u razdoblju priprema za rat. 30. srpnja Rusija će provesti prvu opću mobilizaciju u Srpanjskoj krizi, što se često zaboravlja ili preskače. Clark na tom mjestu uočava zanimljivo proturječje u dvama savezima. Naime, Njemačka izravnije i neskriveno govori o mogućnosti rata, što je pak često zavaravalo povjesničare da prenaglase tu crtu spram govora Sila Antante. „Nasuprot tomu, jezik donositelja odluka u Rusiji i Francuskoj odražavao je pretpostavku da su rat i mir gole egzistencijalne alternative.“ (str. 483).

Što se pak tiče Britanije, tamo je javno mnijenje bilo izričito proturatno raspoloženo, a ambivalentnost Greya bila je jača nego ikada prije. Britanija je, između ostaloga, tada bila pritisnuta rješavanjem pitanja irske autonomije, no na kraju će se ipak u Britaniji zanemariti činjenica da je austrougarska mobilizacija usmjerena samo protiv Srbije, a ruska protiv Austro-Ugarske i protiv Njemačke. S obzirom da je Rusija odbila zahtjev za ukidanje opće mobilizacije Njemačka joj je 1. kolovoza najavila rat. Mogući nagovještaji britanskoga pritiska na Francusku da bude neutralna u nadolazećem sukobu navele su Vilima II. da zapovijedi odustajanje od ulaska u Luksemburg, što je priječilo efikasno provođenje Schlieffenova plana. Tek po sigurnom uvjerenju da će se Engleska pridružiti svojim saveznicama, Vilim je dopustio invaziju Francuske preko neutralne Belgije. Clark katastrofalnu grešku vidi ne toliko u njemačkoj invaziji Belgije, koju su planirali poduzeti i francuski vojni zapovjednici, nego u slanju njemačkoga ultimatumu Belgiji 2. kolovoza. Bilo bi daleko bolje da je njemačka vojska naprosto prošla kroz Belgiju, predstavljajući to kao *fait accompli*. No Britanija je svakako željela izbjeći savezništvo Rusije i Njemačke i tako ih okrenuti jednu protiv druge. „Poslužimo se Buchananovim riječima iz njegova pisma Nicolsonu iz travnja 1914. godine: ‘Rusija velikom brzinom jača, tako da moramo zadržati njezino prijateljstvo, i to gotovo po svaku cijenu. Zaključite li Rusi da smo nepouzdana ili beskorisni kao prijatelji, Rusija bi se jednoga dana mogla nagoditi s Njemačkom te opet zadobiti slobodu djelovanja glede Turske i Perzije.’“ (str. 542.). Britanskom se objavom rata Njemačkoj 4. kolovoza efekt savezničkih obveza zatvorio. Od velesila preostala je jedino Italija koja je formalno proglasila neutralnost koju će prekinuti ulaskom u rat na strani Antante 1915. godine.

Prvi svjetski rat ponukao je involvirane države da mobiliziraju 65 milijuna vojnika, od čega je preko 10 milijuna poginulo, a preko 20 milijuna teško ranjeno. Izravno povezano s tim je i izbijanje pandemije Španjolske gripe koja je odnijela od 40 do 50 milijuna života. Kao posljedica toga rata uništena su tri velika europska carstva i jedno azijsko, a Europa je doživjela dotada nezapamćeno krvoproliće i razaranje. Bez Prvoga svjetskog rata teško je zamisliti uspon komunizma u Rusiji, fašizma u Italiji ili nacionalsocijalizma u Njemačkoj. Što se tiče hrvatske povijesti, bez posljedica toga rata ne bi došlo do stvaranja državne zajednice sa Srbima i Crnogorcima i do radikalne promjene hrvatskoga kulturnoga, civilizacijskoga i geopolitičkoga okružja gotovo za cijelo jedno stoljeće. Posljedice Prvoga svjetskog rata nebrojene su i teško zamislive, pogotovo imajući u vidu da je naš svijet sagrađen upravo na njihovim temeljima. Kako i Clark kazuje, ljudi onoga doba daleko su nam bliži nego što to isprva i pomišljamo. Kompleksnost geostrateške i geopolitičke slike svijeta jednako je složena danas, kao i početkom 20. stoljeća, što nas upravo treba probuditi i osvijestiti za potrebu rješavanja problema koji neposredno stoje pred nama svima sada, baš kao i nekoć u teškim danima te kobne 1914. godine. Preostaje samo slabša nada da suvremeni političari i javno mnijenje ne dijele sklonost mjesečarenju poput njihovih prethodnika.

Ivan Smiljanić

***Sto godina od Velikog rata: pogled kroz dnevni tisak*, Luka Vrbanić, Valentina Kezić, Zvonimir Prtenjača (ur.), Osijek: Filozofski fakultet Josipa Jurja Strossmayera, 2019, 203 str.**

Premda je njegova istraženost u hrvatskoj historiografiji još uvijek na nezadovoljavajućoj razini, nedavne su stogodišnjice početka (1914.-2014.) i završetka (1918.-2018.) Prvoga svjetskog rata poslužile kao povod objavama nekoliko značajnih djela hrvatskih autora posvećenih toj temi,

obećavajući i daljnja istraživanja.* U takvom je kontekstu, u izdanju Filozofskoga fakulteta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, a pod vodstvom troje studentskih urednika – Luke Vrbanića, Valentine Kezić i Zvonimira Prtenjače – 2019. godine objavljen zbornik studentskih članaka *Sto godina od Velikog rata: pogled kroz dnevni tisak*. Uz *Predgovor* dr. sc. Luke Pejića, promatrani je zbornik sastavljen od pet istraživačkih radova i dva eseja, a njegov je istaknuti cilj ponuditi nove poglede i inovativniji pristup istraživanju Velikoga rata iz perspektive političke, socijalne i kulturne povijesti, putem novinske građe kao temeljnog izvora. Iako je, s obzirom na sveobuhvatnu ratnu zbilju, u govoru o Prvome svjetskom ratu sama bojišta nemoguće zaobići, naglasak objavljenih radova ipak je stavljen ponajprije na ratnu pozadinu, odnosno svakodnevicu direktnim borbenim djelovanjem nezahvaćenoga hrvatskog povijesnog prostora i rekonstrukciju njezinoga *Zeitgeista*.

Sukladno kronološkom slijedu, prvi je članak – *Pogled na Sarajevski atentat kroz prizmu hrvatskih novina* Dominika Škarice i Luke Vrbanića – posvećen događaju koji je poslužio kao povod izbijanju svjetskog sukoba. U nešto preopširnem uvodnom dijelu autori, započevši s Bečkim kongresom, sumarno prikazuju vojno-političku europsku konstelaciju i razvoj odnosa u stoljeću uoči Velikog rata. Posebna je pažnja pritom poklonjena Kraljevini Srbiji i odnosima unutar i između njezinih časničkih i političkih krugova. Također, opisuju se i razlozi dolaska Franje Ferdinanda u Sarajevo, a putem novinskih je natpisa ilustrirana atmosfera neposredno uoči njegovog posjeta – kao zanimljiv detalj vrijedi istaknuti izlaganje nadvojvodine fotografije uokvirene srpskom trobojnicom. Središnji narativ o samom atentatu sastavljen je kombinacijom natpisa devet analiziranih hrvatskih novina i sekundarne literature, a podijeljen je na dva dijela – neuspjeh atentata Nedeljka Čabrinovića i uspješno dvostruko ubojstvo Gavrila Principa. U duhu suvremenog ganjanja senzacionalnih medijskih objava, zanimljivo je istaknuti da su i onovremene novine, težeći što prije objaviti prijelomnu vijest, u prvim satima nakon atentata objavile njegovih nekoliko različitih verzija. Promatrajući ih kroz naslovnu *prizmu*, autori napokon donose i reakcije na atentat, koje je moguće podijeliti na službeno iskazivanje žalosti u gradovima Monarhije, ali i na nasilne protusrpske demonstracije. Dok je pri njihovom opisivanju dostatna pažnja poklonjena ulozi HSP-a u politiziranju nereda na ulicama, potencijalno zanimljiv osvrt na lažne vijesti o pokoljima nad Srbima diljem Bosne i Hercegovine nažalost je izostao. Pored toga, promatranom je članku moguće zamjeriti prevlast umetanja novinskih ci-

* Vrijedi istaknuti Filip Hameršak, *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2013) te zbornike radova Vijoleta Herman Kaurić, ur., *1914. Prva godina rata u Trojedinj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji* (Zagreb: Matica hrvatska, 2014), Stjepan Prutki, ur., *Srijem u Prvom svjetskom ratu* (Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru, 2016), Željko Holjevac, ur., *Franjo Josip i Hrvati u Prvome svjetskom ratu* (Zagreb: Matica hrvatska, 2019) te Hrvoje Gržina i Mario Stipančević, ur., *Znanstveni skup 'Konac Velikoga rata', Hrvatski državni arhiv, 29.-30. studenoga 2018.* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2020). Nešto ranije objavljen je i zbornik Marino Manin, ur., *Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856.-1920.)* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011). U istraživanju arhivskog gradiva vezanog uz Veliki rat od neizmjerne su pomoći katalog Marijana Jukić, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu kroz fondove i zbirke HDA* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2016) i Hrvoje Baričević, ur., *Prvi svjetski rat. Vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2016). Naposljetku, od izvorne građe nedavno su objavljeni i Jozo Milošević, *Dnevnik 1918.-1919.* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020) i Antun Šolc, *Ratna sjećanja 1914.-1918.* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020), a zanimljiv je prilog i zbirka ratnih pjesama Irena Miholić i Renata Jambrešić Kirin, *Prvi svjetski rat u hrvatskim tradicijskim pjesmama* (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2019).

tata u pripovjedni narativ nad njihovom analizom, kao i manjak pozivanja na konkretne povjesničare prilikom navođenja historiografskih grupacija podijeljenih u interpretaciji promatranih povijesnih zbivanja.

Manje istraženoj temi u svojem se članku *Urbani kriminal u zagrebačkom dnevnom tisku* posvetila Valentina Kezić. Posvetivši uvod prikazu kvantitativnog rasta Zagreba i socijalnog stanja u Trojednici, autorica u njemu suprotstavlja predratno i ratno razdoblje, a kao cilj svojeg istraživanja navodi analizu zastupljenosti i percepcije kriminalnih radnji i reakcija represivnog aparata tijekom 1914. i 1915. godine u zagrebačkim dnevnicima *Novosti i Jutarnji list* i tjednom *Ilustrovanom listu*. Članak nudi i koristan pregled zastupljenosti urbanog kriminala kao istraživačke teme u suvremenoj historiografiji. Premda rad nije posvećen samim ratnim zbivanjima, njihov je odjek u njemu prisutan na nekoliko razina, od kojih prvenstveno treba istaknuti paralelno povećanje broja stanovnika glavnog grada i smanjenje broja pripadnika redarstvenih snaga uslijed mobilizacije. U središnjem dijelu rada autorica analizira sakupljene novinske članke, odnosno rubrike posvećene urbanom kriminalu, razdvajajući šture medijske informacije preuzete od redarstva i članke o intrigantnijim slučajevima (poput tada aktualne „afere Gross“) o kojima uredništvo – najčešće samim naslovom – iznosi i svoj stav. Osim očekivane prevlasti krađa kao kriminalnih djela u uvjetima ratne nestašice, važan je zaključak da su svi zločini koji se iznose riješeni, čime se nastojao stvoriti privid kontrole nad situacijom, odnosno prezentirati učinkovitost sustava. Temeljem analiziranih članaka napravljena je relativno površna spolna i socijalna kategorizacija uhvaćenih prekršitelja, a članak je opskrbljen i tablicom s popisom svih prijava i osuda objavljenih u promatranim novinama tijekom prve dvije ratne godine.

Iskoristivši u njegovom rješavanju jedanaest različitih novina, podijeljenih na informativne i stranačke, Marijana Bošnjak kao cilj svojeg članka *Društveno-politički odnosi Srba i Hrvata u Trojednici kroz prizmu ratnog tiska* navodi rekonstrukciju, opisivanje i kontekstualizaciju odnosa spomenutih naroda u razdoblju omeđenom presudnim datumima – 28. lipnja 1914. i 1. prosinca 1918. godine. Promatrani odnosi kronološki su podijeljeni u četiri uzastopna razdoblja. Prvo od njih zapravo izlazi iz zadanoga vremenskog okvira, a posvećeno je prijeratnom dobu latentnih sukoba, odnosno kontekstualizaciji sužvota Hrvata i Srba s naglaskom na prijelom stoljeća, obilježen variranjem od protusrpskih demonstracija 1902. do sklapanja Hrvatsko-srpske koalicije 1905. godine. Nakon njega, uzrokovano Sarajevskim atentatom, uslijedilo je drugo razdoblje, karakterizirano povremenim nasilnim napadima na Srbe u sredinama u kojima su, stjecajem političko-socijalnih faktora, uspješno kolektivno optuženi za atentat na prijestolonasljednika, odnosno postupnim jačanjem represija uslijed Srpanjske krize. Važno je istaknuti da autorica pritom kontrastira različite reakcije naroda i vlasti u različitim gradovima i pripadajućim im tiskovinama. U razradi trećeg razdoblja, *ratnog doba oscilacija između izravnog sukoba i odnosa tolerancije*, pažnja je posvećena podvojenosti monarhijskih Srba između njihove odanosti vladaru i domovini i nevoljkosti ratovanja protiv percipirane „prekodrinske braće“. Kao prijelomne se točke, evidentirane i u promjenama medijskog pristupa Srbima, ističu Srijemska ofenziva i suradnja lokalnoga srpskog stanovništva s okupacijskom srbijanskom vojskom, ulazak Italije u rat i konačno zatvaranje Srpskog bojišta padom Beograda. Napoljetku, u četvrtom razdoblju – započetom smjenom „čuvara dualizma“ i početkom razgradnje Monarhije – problematiziraju se mogućnosti slavenskog ujedinjenja unutar ili izvan njezinih granica, odnosno jačanje procesa stvaranja „narodnog jedinstva“ s Prosinačkim žrtvama kao njegovim prvim lomom. Autorica zaključuje kako je Prvi svjetski rat pridonio intenziviranju već postojećih hrvatsko-srpskih odnosa, čiji je razvoj ovisio o mijenama povijesnih okolnosti, no u zaključku uvodi i pojam *prirodnog sukoba dvaju etnosa*, ne pruživši dostatan osvrt na nj.

Četvrti članak, autora Zvonimira Prtenjače, naslovljen je *Kinematografi i filmska propaganda u Banskoj Hrvatskoj tijekom Prvog svjetskog rata*. Promatrajući širenje kinematografa u kontekstu opće modernizacije hrvatskih gradova, u uvodnom dijelu autor prati razvoj filma između umjetničke slobode i državne utilizacije s popratnom cenzurom. Zahvaljujući velikom interesu onodobnih novina za novi medij (od 1913. i postojanju zasebnoga *Kinematografskog vjesnika*) omogućena je rekonstrukcija slijeda kinofikacije Banske Hrvatske, s naglaskom na zagrebački prostor i njegova tri kina – „Kino Union“, „Kinematograf Ćirilo-metodskih zidara“ i „Apolo kino“. Prvi svjetski rat taj proces nije prekinuo, ali ga je mobilizacijom stručnjaka, prekidanjem prometnih veza i zabranom uvoza filmova iz neprijateljskih zemalja značajno usporio, naglasivši time već ranije primjetan periferni položaj hrvatskog prostora i njegovu ovisnost o filmski razvijenijim dijelovima Monarhije. S druge strane, procijenjen kao *superioran propagandni medij*, film je uskoro – zahvaljujući radu Filmskog odjela Ureda za ratni tisak kao nadležnog tijela – zauzeo istaknuto mjesto u *dizajniranju činjenica* i utjecanju na emocije konzumenata u svrhu jačanja potpore ratnim naporima. Koristeći čak devetnaest različitih tiskovina, autor pruža pregled programa pojedinih kinematografa tijekom ratnih godina, unutar kojih je moguće primijetiti određenu shemu smjene ‘dokumentarnih’ ratnih žurnala i filmova posvećenih ratu iz različitih perspektiva. Djelovanje filma na gledatelje pritom se prikazuje kao dvosmjerno – dok se onima u pozadini njenim „uljepšanim“ prikazom približavala bojišnica, ratnicima na bojišnici putem *Feldkina* nastojao se pružiti djelić atmosfere doma u pozadini. Također, zanimljivo je autorovo ukazivanje na uporabu kinematografa, kao sredstva modernosti, za promociju tradicionalnih vrlina, poput vojničkog junaštva i odanosti monarhu. Na kraju rada autor pruža i osvrt na razvoj hrvatske kinematografije – unatoč ratnim uvjetima, 1917. godine osnovano je poduzeće „Croatia film k. d.“ koje je do završetka ratnih operacija izdalo prva dva hrvatska filma – „Brcko u Zagrebu“ i „Matija Gubec“, a aktivno je radilo i na promociji hrvatskih tekstova na filmskim vrpčama i popratnom materijalu, sve do potpune zabrane stranih natpisa 1918. godine. Završnim dijelovima teksta, posvećenima stanju kinematografije u uvjetima početaka nove države, pružen je poticaj za daljnja istraživanja ove teme.

Naposlijetku, u posljednjem članku – *Ujedinjenje Kraljevine Srbije i Države SHS i odjeci ujedinjenja u hrvatskom tisku* Adama Turkovića i Sonje Erceg – putem tri se lokalna lista (*Banovac*, *Volja naroda* i *Virovitičan*) prikazuju različiti hrvatski stavovi o ujedinjenju sa Srbijom. U kratkom uvodnom dijelu autori prezentiraju razvoj političkih ideja na hrvatskom prostoru u zadnjih 60-ak godina Austro-Ugarske Monarhije, kao i iznimno nepovoljnu situaciju u kojoj se Država SHS našla od samog svog osnutka na kraju 1918. godine. Potom se ukratko predstavljaju spomenute novine, odnosno njihova povezanost s različitim političkim grupacijama, a kao osnovno se područje zanimanja navodi njihov stav prema jugoslavenstvu nasuprot priznavanju zasebnog postojanja triju različitih južnoslavenskih naroda. Međutim, u središnjem je dijelu rada pažnja posvećena tek po jednom broju odabranih novina, odnosno jednom ili dva u njima objavljena članka, što pruža nedovoljno izvornog materijala za donošenje konkretnijih zaključaka. No, dajući naslutiti utjecaj cenzure na način pisanja promatranih članaka te različitoga regionalnog i etničkog konteksta na razlike u stavljanju naglaska na pojedine elemente analiziranih članaka, autori otvaraju mogućnost budućega opširnijeg istraživanja.

Kao što je spomenuto, na kraju zbornika objavljena su i dva eseja. Na početku prvog – *Propagandne karikature u zagrebačkim novinama Ilustrovani list 1914. i 1915. godine* – Luka Zorica pružio je koristan osvrt na uporabu slika kao povijesnih izvora, odnosno problematiku dvostruke interpretacije na njima prikazane povijesne zbilje – najprije iz autorske, a potom i iz povje-

sničarske perspektive. Nakon metodološkog osvrtu, autor analizira šesnaest odabranih primjera propagandnih crteža te ih smješta u četiri kategorije – negativan prikaz Antante (s poslovičnom talijanskom ratnom nesposobnošću kao prevladavajućim motivom) i njemu suprotstavljeno ve- ličanje Centralnih sila, ali i crteži antiratnog karaktera i uloge žena u ratom zahvaćenom druš- tvu. Konačno, u posljednjem objavljenom radu, eseju *Naša majka rat, ili „arhivska fikcija“ u problematizaciji Velikog rata* Luke Vrbanica i Zvonimira Prtenjače, suvremeni se grafički roman naveden u naslovu koristi kao primjer rasprostranjenosti historiografskih narativa o Prvome svjetskom ratu na područje umjetnosti, ali i arhivske fikcije, odnosno uklapanja znanstvenih činjenica u fiktivnu kriminalističku priču. Zahvaljujući tenkovima i bojnim plinovima kao pri- mjerima ratnih strahota, ali i tehnoloških dostignuća, odnosno uporabi pojedinaca iz romana kao simbola kolektivnih identiteta ratom uništenih „šupljih ljudi“, *Naša majka rat* istovremeno postaje *podjednako dokumentarno i fiktionalno svjedočanstvo rata*.

Premda kvaliteta radova objavljenih u njemu varira, zbornik *Sto godina od Velikog rata: po- gled kroz dnevni tisak* hvalevrijedan je primjer rezultata kombinacije studentske inicijative i pro- fessorske podrške, koji valja nasljedovati i u ostalim obrazovnim sredinama. Pretežnom upora- bom novinske građe kao povijesnih izvora u obradi raznolikih tema, autori članaka objavljenih u njemu ukazali su na njezin tek dijelom iskorišteni potencijal, potičući na daljnje istraživanje ovdje predstavljenih, ali i još sasvim neobrađenih tema vezanih uz Veliki rat. Posebno su pritom vrijedni stavljanje naglaska na ratnu pozadinu, odnosno izlaženje iz suženih okvira vojno-poli- tičke povijesti, u skladu s trendovima suvremene historiografije. Kao događaj koji je, osim samih ratnih strahota i njihovih posljedica po živote milijuna suvremenika, svoj utjecaj u većoj ili ma- njoj mjeri protegnuo i na čitavo stoljeće koje je uslijedilo nakon 11. studenoga 1918. godine, Prvi svjetski rat zaslužuje više historiografske pažnje nego mu je dosad posvećivano te stoga objava ovakvog zbornika, sastavljenog od isključivo studentskih radova, kao i na početku teksta spomenuto izlaženje nekoliko značajnih historiografskih djela, služe kao povoljan znak da će se to u doglednoj budućnosti i ostvariti.

Saša Vuković

Laura Spinney, *Blijedi jabač. Kako je španjolska gripa 1918. promijenila svijet*, preveo s engleskog Petar Vujačić, VBZ, Zagreb 2019, 281 str.

Poslijeratno razdoblje nakon Prvog svjetskog rata obilježeno je, prema Ianu Kershawu, bučnim nacionalizmom, klasnim sukobima te uspostavom kratkotrajnih sovjetskih država (Bavorska Sovjetska Republika, Mađarska Sovjetska Republika, Slovačka Sovjetska Republika i dr.). Isto tako, tadašnje stanovništvo proživljavalo je niz traumatičnih iskustava, od kojih neka i nisu po- znavala granice koje će biti iscrtane na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Među njima bila je i španjolska gripa, odnosno virus H1N1, od kojega je umrlo između 2,5 i 5% svjetske populacije. Na tom tragu, za mnoge rat nije završio u studenom 1918. godine jer je u nasljeđe, osim daljnjih sukoba, ostavio i najveću zabilježenu pandemiju do tada, od koje su, među ostalima, oboljeli književnik Franz Kafka, mađarski skladatelj Béla Bartók te američka pilotkinja Amelija Earhart.

O ovoj „posljednjoj kugi“, kako su je neki nazvali, napisano je niz knjiga, među kojima je i ona Catharine Arnold (*Pandemic 1918: Eyewitness Accounts from the Greatest Medical Holocaust in Modern History*, St. Martin's Publishing Group, 2018.) kao i Dorothy Ann Pettit i Jance Ba- ilie (*A Cruel Wind: Pandemic Flu in America, 1918.-1920.*, Timberlane Books, 2008) i dr. Što se pak tiče domaće znanstvene produkcije, svakako je važno istaknuti knjigu Nikole Anušića U

sjeni Velikog rata. Pandemija španjolske gripe 1918.-1919. u sjevernoj Hrvatskoj kao i doktorsku disertaciju Ive Milovan Delić pod nazivom *Španjolska gripa 1918.-1919. u gradu Puli: socijalni aspekti mortaliteta od španjolske gripe i urbana anatomija pandemije*, a objavljeno je i više članaka o španjolskoj gripi.

Teme vezane uz povijest zdravstva, odnosno konkretno španjolsku gripu, nedavno su dospjele u fokus zahvaljujući britanskoj novinarki Lauri Spinney, specijaliziranoj za teme vezane uz znanost. Spinney je objavila knjigu *Pale Rider: The Spanish Flu of 1918 and How It Changed the World*. U hrvatskom prijevodu nosi naslov *Blijed jabač. Kako je španjolska gripa 1918. promijenila svijet*, a predstavlja spoj tragedije i detektivske priče, kako je predstavljena u *The Guardianu*. To je prije svega uvjetovano činjenicom da autorica prikazu bolesti pristupa s različitih pozicija, od zdravstvene preko socijalne do političke. Naime, mimo upotrebe zdravstvene terminologije prilikom opisa nastanka virusa do načina razvoja u čovjekovom organizmu odnosno njegove mutacije, autorica, između ostaloga, pruža uvid u utjecaj gripe na političku situaciju, odnos ljudi prema znanosti te promjenu u naravi socijalne interakcije.

Pružajući historiografski kontekst autorica u uvodnim poglavljima, osvrćući se na historiju masovnih zaraza, pored ostalog, daje kratki pregled ovih zaraza, počevši od prve epidemije gripe u iračkom gradu Uruku preko bubonske kuge u Indiji (1896.), do dviju pandemija ruske gripe i plućne kuge u Kini (1910.), sve do pojave španjolske gripe 1918. godine. Zanimljivo je istaknuti da je sama gripa tijekom svoga haranja dobivala niz različitih naziva, poput „bolesti zlih vjetrova“ (str. 116) ili pak „majke svih pandemija“ (str. 192). Svoj konačni naziv dobila je, prilično neopravdano, prema španjolskom kralju Alfonsu XII. koji se zarazio tijekom 1918. godine, a o čemu se vijest brzo proširila, zahvaljujući nepostojanju cenzure u Španjolskoj za vrijeme rata, zbog njezine neutralnosti. Sukladno tomu kreirala se medijska slika da je Španjolska najzahvaćenija zemlja, pa je tako došlo i do samog naziva te nove bolesti, koji se zadržao do danas.

Što se tiče podrijetla gripe, u knjizi se vrlo detaljno rekonstruirala potraga za nultim pacijentima, koja je bila duga i iscrpljujuća. Isprava je postojalo nekoliko teorija o tome gdje se gripa razvila, počevši od Kine preko toga da se javila tijekom vožnje vlakom na Zapadno bojište (str. 157), zatim da se razvila u vojnom logoru u Étapesu, do one da se njezin korijen nalazi u Kansasu, „zemlji suncokreta“ u SAD-a. Iako je ovo danas manje-više općeprihvaćena teorija, Spinney i dalje ostaje otvorena u pogledu podrijetla same gripe, jer – kako navodi – da bismo mogli eliminirati sve teorije, tj. odlučiti se samo za jednu, potrebno je usporediti sojeve gripe koji su prouzročili ranije događaje sa sojem koji je kružio u jesen 1918. (str. 160), što nije moguće te otvara prostor za sve tri teorije.

Njezino je liječenje obuhvaćalo cijeli spektar mjera od onih strogo medicinskih, koji su doveli do ustoličenja virologije kao znanosti, do okretanja spiritualizmu, ali i vjerovanju da se ona može izliječiti upotrebom kinina, različitih pripravka s arsenom kao i dimom cigarete te puštanjem krvi (str. 123-124).

Analizirajući španjolsku gripu autorica poseban naglasak stavlja na društvene izazove s kojima se suočilo tadašnje društvo, od pojave prvog do posljednjeg zabilježenog slučaja (ožujak 1918. – ožujak 1920. godine). Jedna od prvih manifestacija bila je stigmatizacija pojedinih društvenih skupina, koja je postala već tada svojevrsni reflektivni element pandemije. Tako su još tridesetih godina devetnaestog stoljeća siromašni irski imigranti bili optuženi za koleru, slično kao i Židovi koji su potkraj istog tog stoljeća bili optuživani za tuberkulozu, pa se bolest počela nazivati i „židovskom“ odnosno „krojačkom“ bolešću (str. 109). Na tom je tragu iskorištena i pojava španjolske gripe, ovoga puta za stigmatizaciju ionako već marginaliziranih skupina u SAD-

u, stoga je došlo do porasta ksenofobnih ispada prema Talijanima, koji su se smatrali nečistima, lijenima, te su ih optuživali za cijeli niz zločina, pa čak i za komunizam (str. 109). Naravno, to se tada nije povezivalo s nehigijenskim uvjetima i prenapučenošću stanova u kojima su Talijani živjeli, s obzirom da je npr. u samo jednoj sobi u prosjeku stanovalo deset ljudi (str. 109).

Drugi bitan element u ovom kontekstu svakako je narav socijalne interakcije, koja je bila obilježena iskonskom potrebom za preživljavanjem. Tako Spinney ističe da je najbolja šansa za preživljavanje bila potpuna sebičnost, koja je podrazumijevala ljubomorno čuvanje zaliha hrane i vode, ali i kompletno ignoriranje drugih ljudi koji su tražili pomoć. Spinney navodi primjer oboljelog francuskog pisca Romaina Rollanda, kojemu je hotelsko osoblje odbilo pružiti pomoć, no isto tako autorica naglašava kako unatoč inicijalnoj moralnoj potrebi da okrivimo hotelsko osoblje treba imati na umu da su oni svojim ponašanjem vjerojatno ograničili širenje zaraze i spasili živote (str. 136). Kako je vidljivo, društvene implikacije osjetile su se na svakom koraku. Jedna od najružasnijih možda je pojava „sinova kuge“. Radi se o silovanjima djevoja u Rijju, koje je uslijedilo odmah poslije epidemije, a koja su se interpretirala kao „osveta nevoljenih pokojnika“ (str. 138). Unatoč ovim primjerima postojali su i „dobri Samarićani“, posebno žene, koje su se javljale dobrovoljno u bolnice kako bi se brinule za bolesnike, pa je čak afrički povjesničar Terence Ranger dao prijedlog o kreiranju narativa o „ženskoj povijesti španjolske gripe“ (str. 17.)

Gripa je isto tako uvjetovala okretanje leđa znanosti i liječnicima. Naime, ljudi su se sve više počeli okretati alternativnim metodama, koje su se temeljile na shvaćanju da je bolest posljedica poremećaja prirodnog sklada, stoga su se na tome tragu i otvoreno suprotstavljali cjepivu protiv nje (str. 224), dok je karneval u Rijju izabrao temu božje kazne kao odgovor na španjolsku gripu (str. 137). Unatoč određenim kontradiktornostima, kao i činjenici da ju je Benedict Lust (otac germinativne teorije) proglasio najvećom prijevarom suvremenog doba, neke od alternativnih ideja zadobile su veći broj pristaša. Tako u poglavlju „Antiznanost i znanost“, Spinney navodi kako je *antiznanost* stavila prioritet na prevenciju, koja je nadilazila granice higijene te je uključivala sport, svijest o tijelu i prehranu (str. 224).

Ove teze su se putem čudne koincidencije spojile s tada izrazito dominantnom antikomunističkom politikom, pa je lijek za španjolsku gripu (sport, prehrana) također iskorišten kao način da se nižim klasama odvuče pozornost od „zamamnih čari komunizma“ (str. 224). Naime, treba imati na umu činjenicu da je Europu krajem 1918. godine zahvatio val štrajkova i revolucionarnog vrenja pod utjecajem pobjede boljševika u Rusiji. U većini europskih gradova, poput Pariza, ljudi su bili na ulicama zahtijevajući veće slobode i prava, osvijestivši kako je predratni aristokratski sustav doživio poraz. Stoga, kako bi spriječio širenje gripe, a ujedno i odvratio od ideje Oktobra, španjolski kralj Alfonso XIII. 1920. godine stvorio je Real Madrid i nogomet pretvorio u nacionalnu zabavu, koja je s jedne strane pridonosila suzbijanju španjolske gripe, a s druge strane suzbijanju komunizma (str. 224). Bila je to politika ubijanja jednim udarcem dviju muha.

Što se pak tiče *alternativa*, oni su u ovom periodu stekli gotovo kulturni status, što je bio rezultat njihove samohvale o tome kako su izliječili više ljudi u odnosu na „klasičare“, tj. liječnike. To je bio uvod u razvoj homeopatije, kiropraktike, ali i spiritualizma, na čijem se tragu razvio cijeli niz društvenih pojava tijekom 1920-ih godina od nudizma do vegetarijanstva (str. 224). Najbolju ilustraciju toga pruža „otac“ Sherlocka Holmesa, britanski književnik Conan Doyle, koji se nakon što mu je sin umro od španjolske gripe okrenuo spiritualizmu, počevši vjerovati da živi mogu komunicirati s mrtvima (str. 226).

Gripa je nesumnjivo, kako to i autorica ističe, imala niz političkih implikacija, mimo već navedene borbe protiv komunizma. Sukladno tomu, Spinney smatra kako je gripa ubrzala za-

vršetak Prvog svjetskog rata, pri čemu se poziva na vojnog povjesničara Davida Zebeckog koji se slaže s tvrdnjom da je pothranjenost u njemačkim redovima pripomogla širenju gripe, dok politolog Andrew Price-Smith tvrdi da je smrtonosni jesenski val možda bio posljednja kap za posrnulo Austro-Ugarsko Carstvo (str. 237). Osim na završetak rata, Spinney ističe da je gripa imala učinak i na tijek mirovnih pregovora u Parizu, posebno ako se uzme u obzir činjenicu da je američki predsjednik Woodrow Wilson bolovao od određenih neuroloških bolesti, pa je možda trpio i određene ishemične napadaje, što se uzima kao eventualna mogućnost da je gripa, koju je prebolio, potaknula nove udare. U skladu s tim, Spinney postavlja pitanje – ukoliko je to točno – jesu li ti napadaji utjecali na ishod pregovora (str. 239).

U poglavlju „Rat i mir“ autorica kreira – mogli bismo reći – prilično razvodnjene teze, na tragu Wilsonovog biografa Johna Milтона Coopera, o tome da ukoliko je španjolska gripa utjecala na Wilsonove nove moždane udare, uslijed kojih je došlo do trajne paralize lijeve strane tijela, onda je to ostavilo traga na njegovim sposobnostima da uvjeri američku vladu na potpisivanje Versajskog sporazuma kao i na činjenicu da su prema tom sporazumu Nijemci morali platiti ogromne iznose za ratne štete što je rezultiralo velikim nezadovoljstvom do čega možda ne bi došlo da su SAD imale utjecaja. Spinney zaključuje: „pretvorivši Wilsona u najveću prepreku ostvarenju njegovih vlastitih ciljeva, španjolska gripa možda je pridonijela, neizravno, i Drugom svjetskom ratu“ (str. 240). Valja istaknuti kako ovdje, unatoč navedenom pojašnjenju, nije jasno naznačen uzročno-posljedični slijed, stoga ostaje i krajnje diskutabilan utjecaj španjolske gripe na početak Drugog svjetskog rata.

Veća vjerojatnost utjecaja gripe na razvoj političkog sustava očituje se u Rusiji, gdje je u ožujku od gripe umro Jakov Sverdlov, predsjednik Sveruskog centralnog izvršenog komiteta sovjeta, a na čije je mjesto kasnije došao Staljin te je ostatak priče svima poznat. Također gripa je utjecala i na klasno osvješćivanje dijela stanovništva, pa je tako u Njemačkoj revolucija buknila u studenom 1918. godine na samom vrhuncu jesenskog vala jer su niže klase uočile određene nejednakosti koje su protumačile kao dokaz izrabljivanja od onih imućnijih (str. 241). Naime, pokazalo se kako su ljudi pri dnu društvene ljestvice bili najugroženiji uslijed loše prehrane, prenatrpanih stambenih prostora i gotovo nikakve dostupnosti zdravstvene skrbi te su stoga bili puno osjetljivi na bolesti (str. 195). To je i razlog zašto je u Koreji obolijevao otprilike jednak udio etničkih Koreanaca i Japanaca, dok su Koreanci dvaput češće umirali (str. 195).

Spinney navodi kako se ponajveći utjecaj gripe na politička zbivanja ipak odigrao u Indiji, gdje su stvari do ožujka 1919. godine dosegnule točku ključanja (str. 241). Naime, tolike godine kolonijalne vlasti – koje je uglavnom obilježila nebriga Britanaca za javnozdravstvene mjere – tijekom španjolske gripe izbile su na površinu. S druge strane, unatoč okončanju rata, odlukom vicekraljevskog zakonodavnog vijeća, nisu bile povučene restriktivne mjere koje su vladale tijekom rata, poput prijevika sudova i sl., pa su Indijci umjesto više slobode dobili više represije (str. 245). U takvom okruženju britanske su vlasti, prema pisanju indijske štampe, dopustile da na ulicama Bombaja od gripe umre 6 milijuna ljudi, „kao štakori, bez trunke sućuti“ (str. 246). Na tragu ovih zbivanja, pjesnik Tagore okrivio je Britance da u vlastitoj krvi nose klice bolesti (str. 246). To je bilo u skladu s ranijim shvaćanjima kako su različite epidemije zapravo „imperijalne bolesti“. Nedugo nakon toga, 1921. godine u Indiji je štrajkalo pola milijuna ljudi (str. 246), a Gandhi se nakon što je prebolio španjolsku gripu polako promicao u vođu naroda.

Ipak, možda jedna od najvažnijih lekcija koje je španjolska gripa dala, a koja je i danas aktualna, jest potreba javnoga zdravstva. U Njemačkoj je pak u ovo vrijeme, kako navodi Spinney, zdravstvena skrb bila rascjepkana, pa su liječnici ili radili karitativno ili su naplaćivali svoje uslu-

ge (str. 229). S druge strane, u Rusiji su vrlo brzo shvatili potrebu stvaranja javnog zdravstva uslijed gladi, epidemija i građanskog rata, pa je upravo ta zemlja bila prva koja je dvadesetih godina uvela popunu javnu zdravstvenu skrb (str. 230). U vremenu koje je uslijedio došlo je do razvoja zdravstvene mreže, te je tako i 1948. u Velikoj Britaniji osnovana *Nacionalna zdravstvena služba*, čijem su se osnivanju usprotivili čak i neki liječnici, smatrajući ga prijjetnjom prihodima i neovisnosti (str. 231). Tako je Winston Churchill napao laburističkog ministra zdravlja Aneurina Bevana zbog ovih nastojanja, prozvavši ga „kletvom domovine“ (str. 232). Naime, mnogi su javno zdravstvo smatrali istoznačnicom za socijalizam, pa su ga pokušali uništiti, što je i razlog, prema autorici, što Amerikanci zbog ondašnjeg straha od „socijalističke zavjere“ niti danas nemaju javnu zdravstvenu organizaciju (str. 232). Jedna od glavnih pouka španjolske gripe bila je dakle u potrebi stvaranja široke mreže javnozdravstvene zaštite. Na tom tragu, dvadesete su doživjele masovno prihvaćanje ideje socijalizirane medicine, zdravstvene skrbi za sve, besplatne od trenutka poroda (str. 229).

Kako god bilo, španjolska gripa iza sebe ostavila je gotovo iste posljedice kao što je to učinila i kuga, koju je opisivao Philip Ziegler, u smislu bolnih prilagodbi, demoraliziranosti i bezakonja. I kako to već uvijek biva, niže su klase trpjele najveće posljedice, posebno siročad, koje je bilo sve više, jer je gripa pogađala upravo one na vrhuncu životu, među njima i mlade roditelje (str. 218) koji su iza sebe ostavili brojnu djecu, koja su kasnije nazvana „siročad gripe“. To je možda, kako Spinney implicira, pridonijelo legalizaciji posvajanja maloljetnika u Francuskoj (1923.) kao i britanskom zakonu o posvajanju godinu kasnije (str. 218).

U kontekstu navedenog španjolska gripa imala je niz posljedica, koje su uvelike premašivale granice zdravstvenog područja, od utjecaja na socijalnu interakciju i političke odluke do utjecaja na razne vrste umjetnosti (roman Michaela Arlena, *Zeleni šešir*, promjene u brazilskoj književnosti itd.). Ona je na određeni način oblikovala život pogotovo tijekom 1920-ih i 1930-ih godina, dok je potreba širenja mreže javnozdravstvene zaštite ostala trajna poruka sve do danas. Stoga, ako prihvatimo tezu da je povijest učiteljica života, onda iz iskustva španjolske gripe trebamo djelovati u pravcu širenja međunarodne solidarnosti i stvaranja socijalnih mehanizama kako bismo se na što lakši način nosili s budućim pandemijama. Naime, kako Spinney ističe, većina stručnjaka smatra neizbježnim pojavu još jedne pandemije gripe (str. 261), a naša reakcija na njih možda će pružiti odgovor na vječno pitanje je li povijest zaista učiteljica života.

Ana Rajković

Srđan Mičić, *Od birokratije do diplomatije: Istorija jugoslovenske diplomatske službe 1918-1939*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2018., 482 str.

Krajem 2018. iz tiska je izišla knjiga *Od birokratije do diplomatije: Istorija jugoslovenske diplomatske službe 1918-1939*. Njen autor, Srđan Mičić, naučni saradnik Instituta za noviju istoriju Srbije iz Beograda, znanstvenik je mlade generacije (r. 1983.). I kroz svoj dosadašnji znanstveni rad Srđan Mičić se ponajviše bavio temama vezanim uz povijest vanjske politike i odnose koje je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavija za vrijeme svoga postojanja imala sa susjednim državama, onima ostataka Europe i svijeta. Stoga ne iznenađuje što je nakon knjige *Kraljevina Jugoslavija i anšlus Austrije 1938. godine* (2010.) odlučio objaviti ovu knjigu koja na pregledan način govori o organizaciji njene diplomatske službe.

U *Uvodu* (str. 7-17) autor nastoji definirati istraživanje prošlosti vanjskih poslova monarhi-
 stičke Jugoslavije. Tu će nas upoznati u prvom redu sa zapanjujuće opširnim popisom arhivskih
 fondova, memoarskog, dnevnickog i drugog gradiva, kao i literature, tj. materijalima koji su ko-
 rišteni za istraživanje i pisanje ovoga rada. Iako autor malo ističe samu metodu obrade materijala
 ili neku jasniju tezu koju će nastojati dokazati, jasno je vidljivo da se temi pristupa pozitivistički.
 Doista, svrha je ove knjige bila pružiti detaljan uvid u zamršeni sustav diplomatsko-konzularne
 službe jedne države. Točnije, kako je ona bila organizirana u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, kako
 je djelovala, s kime i kako surađivala, kakva je bila mreža veleposlanstava, konzulata itd. Sve će
 ovo, naizgled pregledno, autor obrađivati u nadolazećim poglavljima. Ipak, iz gotovo svakog
 odlomka izbija na očigled kompleksnost ove teme, koju ovako minuciozno, a opet zaokruženo,
 nitko do sada nije obradio.

U prvim poglavljima središnjeg dijela knjige, *Razvoj moderne evropske diplomatije* (str. 19-
 39) te *Razvoj moderne srpske diplomatije* (str. 41-59), kao što im i naziv govori, raspravlja se o
 pokušajima izgradnje diplomatske službe u Europi od ranog novog vijeka te utjecajima koji su
 tako došli i u vanjskopolitičku službu Kraljevine Srbije do Prvog svjetskog rata. U drugonave-
 denom poglavlju autor se više fokusira na zakonodavnu regulativu organizacije te službe, što je
 razumljivo jer će ona biti više-manje preuzeta nakon ujedinjenja u Kraljevstvo Srba, Hrvata i
 Slovenaca 1918. godine.

Iduće poglavlje, *Dvor i ministarski savet* (str. 59-72), upoznaje nas sa vrhovnim subjektima
 vanjske politike, osobama koje su bile odgovorne za određivanje kurseva vanjske politike u tadaš-
 njoj državi. Prije svega autor piše o pogledima na zadaće diplomacije koje su imali regent, tj. kralj
 Aleksandar, a nakon njega knez Pavle Karađorđević kao vodeća osoba Namjesništva. Obojica su
 ponajviše svojim aktivnostima, ali i postavljanjem vlada (ministarskih savjeta), tj. ministara vanj-
 skih poslova, imali potpunu kontrolu nad tim resorom i jako ga prilagođavali svojim idejama.

Na to se nadovezuje poglavlje *Ministarstvo inostranih dela Kraljevine SHS i Ministarstvo ino-
 stranih poslova Kraljevine Jugoslavije* (str. 73-132). Ministarstvo inostranih dela Kraljevine
 nastalo je pod tim imenom 1918. kao pravni sljednik Ministarstva inostranih dela Kraljevine
 Srbije te je uz određene reorganizacije i nove unutarnje podjele koje su se događale do 1928., tj.
 kraja parlamentarnog razdoblja Kraljevine SHS, djelovalo pod tim imenom. Reorganizacijom
 vrhovne državne uprave početkom Šestosiječanjske diktature, kao i posljedičnom promjenom
 imena države, i ovo je ministarstvo promijenilo svoj naziv u Ministarstvo inostranih poslova
 Kraljevine Jugoslavije. Ipak, reorganizacije u ministarstvu i donošenje novih propisa (npr. zani-
 mljive uredbe o stupanju u brak službenika toga resora), nastavile su se sve do kraja istraživanog
 razdoblja.

Središnja poglavlja knjige, ujedno su i ona u kojima je autor na zanimljiv način opisao tko
 su djelatnici toga resora te što i kako oni rade. Šesto poglavlje *Personal ministarstva* (str. 133-
 230) opisuje prvo same ministre, a onda i ostale višerangirane službenike. Tu Mičić rješava
 kompleksna pitanja vezana uz ulazak u diplomatsku službu, zatim nastavlja opisom podrijetla
 službenika, pri čemu se isticala mješavina stare, „predratne“ građanske elite i novih školovanih
 službenika. Tu će autor vrlo plastično dokazati da je obiteljska i stranačka pripadnost, pogotovo
 tokom 1920-ih kada su se izmjenjivale *radikalske* i *demokratske* vlade na čelu države, bila izrazito
 bitna – često više od znanja jezika ili školskih kvalifikacija onih bez stranačkih i obiteljskih veza.
 Ipak, Mičić tu ne staje, već analizira i radne navike djelatnika ministarstva, pitanja osiguranja i
 povjerljivosti informacija, korupcija i krađa, ali i obiteljskog života službenika. Rekonstrukcija
 svakodnevice djelatnika ministarstva vanjskih poslova, okolnosti njihova rada u pojedino doba,

ali i težnje u budućnosti tu su minuciozno opisani, jer su doista sve te stvari utjecale na diplomatsku službu i stvarale sliku o njihovoj državi u svijetu.

Poglavlje *Diplomatska i konzularna predstavništva* (str. 231-356) nastavlja se na prethodno poglavlje. Ono započinje pitanjem organizacije (vele)poslanstava, ambasada i delegacija u stranim državama te karijernih diplomatskih predstavništva. Opisuje i smještaj zgrada te kancelarija predstavništava u drugim državama, zatim sigurnosti i izvještavanja iz njih, ali i svakodnevice službenika u njima. Tu se opet ističe isprepletenost poslovnog i privatnog, tj. državnih i osobnih interesa. U oba ova poglavlja ističu se mnogobrojni primjeri koji na vrlo životopisan način ocrtavaju tadašnje stvarno stanje stvari u „centrali“ ministarstva, ali i mreži poslanstava u svijetu.

Na to se naslanja poglavlje *Saradnja sa drugim institucijama u inostranstvu* (str. 357-439) koje obrađuje one organe koji su nadopunjavali diplomatsku službu u užem smislu ili se na nju naslanjali. Prvenstveno se to odnosi na razne civilne i vojne atašee, ali i razne izvještajne agencije, poput organiziranja izvještajne agencije „Avala“ i Centralnog pressbira. U ovome se poglavlju nalazi i jedno zanimljivo potpoglavlje – *studija slučaja* – koje govori o postavljanju diplomacije monarhističke Jugoslavije prema pitanju odgovornosti za Prvi svjetski rat s političkih, ali isto tako i intelektualnih, tj. historiografskih i drugih srodnih znanstvenih pozicija.

Nakon toga slijedi relativno kratak *Zaključak* (str. 441-444) koji radi svoje šturosti zapravo ne pogađa u bit svih glavnih istraživačkih pitanja ove knjige. Potom knjiga sadržava stvarno impresivan popis izvora i literature, koji ima preko 20 stranica (str. 445-468), a na samom kraju je imensko kazalo koje doista pomaže u orijentaciji u tekstu knjige.

Ova monografija pruža bitan uvid u organizaciju diplomatske službe u monarhističkoj Jugoslaviji u razdoblju od dvadesetak godina nakon Prvog svjetskog rata. Dapače, *Od birokratije do diplomatije* temeljna je knjiga koju treba pročitati o toj temi. Iako je možda mogao dodatno dublje potencirati neka istraživačka pitanja, poput nezainteresiranosti diplomacije da se više pozabavi i stvaranju gospodarskih veza za svoju matičnu državu u inozemstvu, Srđan Mičić je napravio ogroman iskorak za znanost. Knjiga je ovo koju će u ruke prvenstveno uzeti svi povjesničari koji se bave političkom, intelektualnom, pravnom, gospodarskom i društvenom povijesti jugoslavenskog te europskog međuraća, ali i mnogi drugi koje zanima povijest diplomacije.

Osim zakonske regulative jednoga od resora državne uprave, njegovih zgrada i prostorija, materijala za rad i sl. ova knjiga najvećim dijelom ne govori mehanicistički o usustavljanju vanjskih poslova. Usudio bih se reći da je naglasak ovoga djela s pravom stavljen na ljudske potencijale te službe, tj. mogućnosti koje su službenici zaposleni u diplomatskoj službi imali u svom radu. Osobni mi je dojam da ova knjiga pokazuje nezainteresiranost i nedoraslost čelnih ljudi tadašnje monarhističke Jugoslavije da, kao i u drugim resorima državne uprave, i na polju vanjskih poslova stvore profesionalan i održiv sustav, koji doista funkcionalno pomaže razvoju njihove države. S druge strane, unatoč ograničenjima „odozgo“, također pokazuje i nedoraslost te nezainteresiranost dijela kadra službenika u istom resoru da samoinicijativno naprave neke iskorake u službi države koju su zastupali.

Vrijednost ove monografije leži u mnoštvu dosad nepoznatih informacija koje je autor ispričao na pozitivistički način, ali koji je i više nego primjeren temeljnom istraživanju – pogotovo sveobuhvatnom kakvo je ovo. Svoj je narativ Srđan Mičić stvarao prvenstveno na temelju dosad slabo obrađene literature, autobiografskih tekstova razne provenijencije te nepreglednog mnoštva neobjavljenih arhivskih izvora, što je hvalevrijedno. Ono što bi možda dodatno pomoglo razumijevanju ove knjige je više grafičkih priloga, fotografija, tablica ili dijagrama. Oni bi razbili tekstualnu monotoniju i približili čitatelju razumijevanje problema u jednoj drugoj formi. Isto

tako mogla su se izbjeći i određena ponavljanja. Međutim, uzevši sve u obzir vjerujemo da je autoru ostalo još dosta neispričanih priča i materijala za otvaranje srodnih tema te pisanje mnogih većih ili manjih radova kojima bi se još dodatno istražili neki aspekti povijesti međunarodnih odnosa Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Stipica Grgić

Hrvoje Čapo, *Hrvatska u diplomatskim izvješćima Sjedinjenih Američkih Država 1918.-1929.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2018., 462 str.

Povjesničare neprestano zanima na koji su se način tijekom prošlosti ponašale pojedine velesile. U tom je smislu i pojava Sjedinjenih Američkih Država među nezaobilaznim sudionicima multipolarne, globalne politike 20. stoljeća izazivala istraživače da posvete više pozornosti njezinim diplomatskim aktivnostima. Nedavno obilježavanje događaja vezanih uz Prvi svjetski rat još je više potaknulo pojedine povjesničare da propitaju prirodu američke vanjske politike. Pritom su mnogi nastojali u prvi plan staviti ulogu predsjednika T. Woodrowa Wilsona, koji je simbolizirao otvoreni vojni angažman SAD-a u Velikom ratu i njegovu presudnu ulogu u porazu Središnjih sila. Doduše, podrobnije bavljenje nekih američkih povjesničara, poput Lloyda E. Ambrosiusa, pokazalo je i drugo Wilsonovo lice, obilježeno prihvaćanjem rasnih podjela i segregacije, što je protumačeno kao eklatantan primjer „bijeloga supremacionizma“ toga doba. Zahvaljujući jednom novinskomu članku Iva Banca, bili smo upoznati s takvim tendencijama. Naš je vrsni povjesničar, koji je i jedan od recenzenata knjige koju ovdje prikazujemo, opravdano ukazao: „Možda se Princeton može odreći Wilsona, možda može i Amerika. Mali narodi srednje i jugoistočne Europe baš i ne mogu, a srećom i ne moraju. Da nije bilo Wilsona, dobar dio naše obale danas bi pripadao Talijanima. Za nas bi napredak bio kad bismo mu vratili zagrebački trg koji mu je do 1927. i pripadao.“* Zbog takve ocjene – koja objašnjava zašto je Hrvatima taj američki predsjednik bio „velika nada“ – je jasno kako postoje opravdani razlozi da se njegova povijesna ostavština bolje upozna i valorizira, uzimajući u obzir i sveobuhvatno značenje „velike strategije“ američke vanjske politike. U tom kontekstu ne treba zaboraviti da su Amerikanci bili „jedina konkretna nada“ i Talijanima u onim trenutcima Prvog svjetskog rata kad je Rusija sklopila mir sa Središnjim silama i time dotadašnje saveznike dovela u nepovoljan strateški položaj. Sve je to ukazivalo na višestrane posljedice dolaska Ujaka Sama u Europu. Unatoč tomu što je ubrzo u Washingtonu prevagnuo izolacionizam, dugoročno su američki interesi određivali prevagu u globalnoj politici. Zbog toga je zadaća povjesničara razumjeti način stvaranja novoga svjetskog vodstva kojega promiče američka sila i kako se u njemu snalaze pojedini narodi.

Može se zamijetiti da su na području proučavanja američke vanjske politike u navedenom vremenskom kontekstu i hrvatski povjesničari hvatali korak s razvijenijim historiografijama. Zahvaljujući uloženom naporu Hrvoja Čape, dobili smo zbornik dokumenata o izvješćima američkih diplomata o Hrvatskoj koji su nastali tijekom prvoga desetljeća prve jugoslavenske države. Riječ je o vrlo vrijednom prinosu, koji baca znatno više svjetla na američke poglede prema novostvorenoj državi. Premda nam se na prvi pogled čini da je riječ o suhoparnom tekstu, koji izlistava diplomatska izvješća, brižljivo čitanje donosi drukčiji zaključak. Nizanjem brojnih činjenica pokazuje se na koji se način izgrađivala slika u američkim očima o Hrvatima u jugoslavenskoj državi do uvođenja Šestosiječanjske diktature.

* <https://www.jutarnji.hr/arhiva/ivo-banac-slucaj-predsjednika-woodrowa-wilsona/193681/>

Knjiga se sastoji od Čapine uvodne studije (21-56) i 116 dokumenata (57-116), a popraćena je i slikovnim materijalima, popisom literature i imenskim kazalom. Studija je uzorno sastavljena, nudeći čitatelju temeljne obavijesti o podrijetlu objavljenih dokumenata koji se nalaze u američkom National Archives and Records Administration, o američkim diplomatima u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, o američkom poslanstvu u Beogradu i konzulatu u Zagrebu te o realnim utjecajima američke vanjske politike. Svi su objavljeni dokumenti prožeti hrvatskim položajem, pri čemu autor pokazuje vrlo dobro poznavanje literature, tako da se dobiva pouzdan uvid kako u američku mrežu vanjskopolitičkoga djelovanja tako i u unutarjugoslavenske odnose.

Diplomatska izvješća kronološki se nižu od vremena nakon potpisivanja primirja u Prvom svjetskom ratu do siječnja 1929., kad se u Kraljevini SHS otvaraju vrata uvođenju kraljeve diktature i nametanju jugoslavenskog integralizma. Najviše se prostora posvećuje političkoj situaciji. Čapo je vrlo savjesno pristupio objavljivanju gradiva. Svi dokumenti na početku imaju kratke sadržaje, podatke o datumu sastavljanja i oznaku izvora. Autori dokumenata poznati su predsjednički savjetnik Edward House, poslanici u Beogradu Henry Percival Dodge i John Dymally Prince, otpravnici poslova Gordon Paddock i Carl A. Fischer, predstavnici American Relief Administration, konzuli u Zagrebu Alfred Thomson, Joseph F. McGurk i Lesley A. Davis, vojni ataše Francis T. Colby te još neki pripadnici diplomatskoga kora. Iz pojedinih priloga mogu se dobiti podatci o izvorima pojedinih obavijesti o zbivanjima i ozračju na terenu. Pregled dokumenata ponegdje ukazuje na informatore na temelju čijih su se iskaza sastavljala izvješća o situaciji u Jugoslaviji. Među njima se pojavljuju javne osobe iz Hrvatske, ali i diplomati poput Ante Tresića Pavičića u svojstvu poslanika Kraljevine SHS u Washingtonu i čehoslovačkog otpravnika poslova Františka Černýja. Izvori obavijesti često su i novinski natpisi – uglavnom beogradski tisak (*Vreme*, *Politika* i *Pravda*), a znatno manje hrvatski (*Obzor*, *Slobodni dom* i dr.) – čiji su naslovi članaka i brojevi u kojima su objavljeni uredno priloženi. U pogledu izdavanja dokumenata valja naglasiti da je Čapo na više mjesta ispravio krivo napisane riječi američkih autora tekstova koji se odnose na hrvatska imena i prezimena, toponime i druge vrste pojmova. Uopće, dokumenti su uredno priređeni, pregledno sastavljeni i bez zatipaka.

Teme o kojima se izvještava raznolike su i odražavaju ključna pitanja pojedinoga razdoblja. Prvi dokumenti ukazuju na neprijeporno visok status poštivanja među akterima javnoga života prema SAD-u zbog toga što se Wilsona držalo za državnika koji je pridonio slomu Habsburške Monarhije i što je pritom, odbacujući katastrofalna načela o teritorijalnom grabežu iz Londonskog ugovora, nastojao zaštititi interese Hrvata i Slovenaca od talijanskih pretenzija. Simpatije prema SAD-u bile su povezane i uz veliku skupinu prekoceanskih iseljenika koji su se zanimali za sunarodnjake i zavičaje, a istodobno su kao američki građani tijekom rata lojalno stali uz barjak nove domovine.

U prvi plan američkih izvješća dolazi problem hrvatsko-srpskih odnosa. Upada u oči da Amerikanci vrlo brzo uočavaju hrvatsko nezadovoljstvo s novom državom. U svojim izvješćima općenito bilježe da Hrvati otpočeka – izvješća iz 1919. to pokazuju – ne mogu prihvatiti načine ponašanja srpske vladajuće elite. Centralizacija vlasti u Beogradu donijela je srbijansku dominaciju („Serbian domination“). Na hrvatskoj je strani glavni politički pravac bio određen suprotnom težnjom – prema labavoj federaciji („loosed federation“) i republikanskim raspoloženjem. S obzirom na to da do ravnopravnoga dogovora o ustrojstvu nove države nije došlo, pojedina izvješća nagovješćuju nesretne posljedice („unfortunate consequences“) i mogući raspad države („the breakup of the state“). Izvješća pokazuju uočavanje tradicijskih, vjerskih i kulturoloških razlika između zemalja koje su bile u sklopu Austro-Ugarske i Kraljevine Srbije,

čime se zaključuje da su one bilo teško premostive. Iz brojnosti dokumenta može se zaključiti da je uočena ozbiljnost brojnih pukotina u hrvatsko-srpskim odnosima, s time da izvjestitelji ponekad iz kuta vanjskih promatrača drže da obje strane znaju pretjerivati u svojim izlaganjima o nacionalnim interesima.

Američki diplomati, osobito veleposlanstvo u Beogradu, dobivaju obavijesti od srpskoga političkog vrha (regent/kralj, prvaci političkih stranaka, više osoblje Ministarstva vanjskih poslova). Stoga beogradska izvješća znaju odudarati od onih koja se sastavljaju u zagrebačkom konzulatu. Osobito je puno obavijesti o Stjepanu Radiću. S obzirom na to da se Radić nesumnjivo pojavljuje kao prve ime hrvatske politike, ne čudi američko zanimanje za njega. Pritom ga se često u izvješćima prikazuje u nepovoljnom svjetlu kao demagoga, kolebljivca, političara promjenjive naravi te neozbiljnim i povremeno histeričnim čovjekom. Znanu mu se čak pridijevati i osobine koje ne odgovaraju povijesnim činjenicama – „vatreni rimokatolik“ („fervent Roman Catholic“, 109),* predvodnik revolucionarne organizacije „revolutionary organization of Radić“ (115)** ili „zastupnik u Ugarskom parlamentu („deputy in the Hungarian Parliament“, 143).*** Neka od prvih izvješća promašeno utvrđuju nagli gubitak Radićeva utjecaja u narodu (119), da bi poslije ispravno utvrdila da je prvak HRSS-a imao čvrstu potporu seljaštva, a time i najvećega dijela stanovništva. Iznesene ocjene o odnosima unutar Hrvatskoga bloka dobro pogađaju suštinu razlika između njezinih sastavnica: premoćnih republikanaca pod neospornim vodstvom Radića i njegova bliskog okruženja koji su s vremenom prihvatili legitimnost jugoslavenske Monarhije i spremni su pod određenim uvjetima nagoditi se s njezinim političkom vrhom tako da ih se ne može držati „separatističkom strankom“, pripadnika Hrvatske zajednice koji ovisno o situaciji laviraju između federalizma i republikanizma te pravaša koji su najslabiji partner u Bloku, a zalažu se za neovisnost od Jugoslavije. Zanimljive su opservacije o komunistima, tumačenja o razlozima njihova prvog uzleta, kasnijih frakcijskih borbi i preživljavanja u uvjetima energične primjene Obznane. U oči upada ocjena da se komunistički uspjeh na izborima početkom 1920-ih tumači tako da to nije bio glas „pravih komunističkih“, nego onih koji su bili nezadovoljni s držanjem drugih političkih stranaka, iz čega bi proizlazilo da su se oko Komunističke partije okupili protestni glasovi i da pravi boljševizam još nije dublje prodro ni u građanstvo, ni u seljaštvo.

Od drugih se tema opširnije izvještava o jadranskom pitanju, statusu Rijeke, parlamentarnim i općinskim izborima, pokušajima propale habsburške restauracije („Carlist question“), različitim političkim kretanjima unutar Kraljevine SHS s mjestimičnim osvrtima o drugim njezinim etničkim sastavnicama, ambicijama krajnje ljevice i odnosima među relevantnim političkim strankama. Osvrt na pokušaje obnove vladavine Karla I. (IV.) prate procjene i da nije bila riječ o bezazlenoj prijetnji, ako se uzme u obzir „nacionalni entuzijazam“ u Hrvata, Mađara i Slovaka. Analiza političkih kretanja neizbježno donosi uvide u odnose između beogradskih vlada i hrvat-

* Za protuargumente vidi Jure Krišto, „Hrvatsko katoličanstvo i ideološko formiranje Stjepana Radića“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1-3, 1991, 129-163.

** Pritom se tvrdi da je Radićeva „revolucionarna organizacija“ utemeljena na podlozi bivšega Zelenog kadra („former Green formations“, 115) i da je izgrađena na temelju modela starih vojnokrajinskih formacija! (the old military boundary formations“, 115). O podlozi prvoga vala nemira u razdoblju raspadanja Austro-Ugarske u kojima ne nalazimo Radićevu upletenost vidi: Ivo Banac „I Karlo je ošo u komite. Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 1992, 23-43.

*** Radić nije bio izabrani zastupnik ni u Ugarskom parlamentu ni delegat u zajedničkom Ugarsko-hrvatskom saboru.

skih političara. Donose se i opaske o mnogim drugim pojavama, uglavnom političkog obilježja, koje će pridonijeti da se nadopune dosadašnje ocjene, kao što je to primjerice slučaj u pretresanju pokušaja uspostave koridora koji je trebao povezivati Kraljevinu SHS i Čehoslovačku (81).*

U znatno manjoj mjeri dobivaju se obavijesti o ekonomskoj situaciji i financijskim stvarima. Jedan dokument iz 1920. govori o američkom trgovačkom interesu koji je ograničen visokim tečajem dolara, zbog čega se predviđao uspješniji prodor njemačkih proizvođača i trgovaca. Istodobno je istaknuto i nezadovoljstvo hrvatskih poslovnih ljudi s neučinkovitom vladom, koja nije znala potaknuti trgovačke aktivnosti. Kasniji podatci ukazuju na to da su ti hrvatski krugovi uzmaknuli od kritike državne politike jer su se bojali da će im beogradska vlada za odmazdu nanijeti prevelike štete u poslovanju. Pojedina izvješća upozoravaju na financijske skandale i raširenu korupciju povezanu s poslovanjem državnih ministarstava i ortočkim tipom kapitalizma, odnosno na pronevjeru javnih sredstava u korist privatnih interesa. S druge pak strane zabilježena je procjena da bi u povoljnijim okolnostima Jugoslavija mogla postati jedna od bitnijih proizvođačkih zemalja svijeta (102).**

Uz već spomenutoga Radića, nešto više podataka iznijeto je o Anti Trumbiću, kojega su doživljavali kao građanskog antipoda vođi seljačkoga pokreta. Nekadašnji predsjednik Jugoslavenskog odbora očito je još uvijek uživao poštovanje međunarodnih promatrača. Neka buduća istraživanja moći će povezati američka izvješća s Trumbićevom epizodom na čelu Ministarstva vanjskih poslova, kad se, primjerice tijekom Pariške mirovne konferencije, susretao s Wilsonom i drugim američkim diplomatima.*** Više opažanja dobiva se i o ulozi Svetozara Pribićevića u svim njegovim etapama: od bezuvjetnog unitarista do prvaka prečanskih Srba, koji se u zajednici s radićevcima odijelio od Srbijanaca i navijestio žestoku borbu protiv beogradske tiranije („Belgrade Tyranny“). Lapidarno se spominju neuspješni napori Đure Šurmina i Vinka Lovrekovića iz polovice 1920-ih da se nametnu u očima beogradskoga središta kao alternativa Radićevoj stranci. O drugim licima s političke ili neke druge pozornice izvori su vrlo šturi, ne bilježe o njima ocjene, raspoloženja ili dojmove.

Za razliku od niza suvremenih povjesničara koji nemaju navadu navesti izvore iz kojih preuzimaju obavijesti, u Čapinu slučaju možemo se mirno osloniti na to da on neće zatajiti tuđa autorstva. Na korektan način kod sastavljanja biografskih podataka prenosi mnoštvo obavijesti iz *Hrvatskoga biografskog leksikona*, *Slovenskoga biografskog leksikona* i niza drugih publikacija. Time izlaganje tekstova postaje protočnije, a čitatelji dobivaju jezgrovite obavijesti o glavnim akterima izvješća. Tom prigodom uočavaju se i sitne pogreške izazvane potrebom skraćivanja ili previdima, pa tako za Korošca nema bitnoga podatka da je bio kratkotrajno predsjednik vlade

* O koridoru vidi radove Bogdana Krizmana, „Gradišće na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919-1920“, *Nastava povijesti*, br. 4, 1974, 32-42.; Božene Vranješ-Šoljan, „Pitanje takozvanog gradišćanskog koridora – hrvatsko gledište“, *Radovi*, br. 1, 1992, 73-84, Filipa Čučeka, „K zgodovinski češkoslovaško-jugoslavanskega koridorja: (češko-slovenski zorni kot)“, *Zgodovinski časopis*, br. 1-2, 2016. i Janka Bekića, „Sudbina ‘Slavenskog koridora’“, <https://www.jutarnji.hr/arhiva/sudbina-slavenskog-koridora-/4007928/>

** Ubavka Ostojić Fejić u svojoj knjizi *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914-1918* (Beograd 1994, 215) piše da se 1919. u SAD smatralo da Kraljevina SHS sa svojim prirodnim bogatstvima i neiskorištenim privrednim mogućnostima može biti „odlično područje za američku trgovinu i ulaganje kapitala“.

*** Na primjer, pariški susret Trumbića s Wilsonom, 6.2.1919. u Hotel Murat, na marginama Mirovne konferencije opisan je u Trumbićevim bilješkama koje se čuvaju u njegovoj ostavštini u zagrebačkom Arhivu HAZU.

1928. (59) ili se Trumbiću pripisuje da je bio predsjednik Narodnoga vijeća SHS (63), što je u stvari bio Korošec. Bilješku nije dobio Milovan Zoričić (76, 90 i 111), koji je, dojam je stečen prema objavljenim dokumentima, bio jedan od pouzdanijih informatora američkih diplomata na zagrebačkom terenu.* Mala bi se opaska odnosila i na činjenicu da se na popisu literature nije pojavio Ivan Čizmić, napose njegov članak „Američka politika prema bivšoj Jugoslaviji (*Časopis za suvremenu povijest*, 1, 1994., 7–25), koji je vrlo razložno raspravljao o problemu primjene načela narodnoga samoodređenja u američkoj vanjskoj politici s obzirom na južnoslavensko pitanje i održivost Austro-Ugarske. Još bismo pridodali da se u izvornim tekstovima pojavljuje krivi podatak da je Ivan Lorković bio čelnik Stranke prava, a riječ je zapravo o čelništvu Hrvatske zajednice (92). Nije točno da je Stranka prava tada predstavljala snažnu većinu („strong majority“) u Hrvatskoj, a realno ni u predjugoslavenskom razdoblju, kad sve pravaške stranke nisu uspjele ukupno osvojiti većinu saborskih mandata (91). Taj podatak sami autori ubrzo ispravljaju u sljedećim izvješćima, kad počinju ukazivati na ograničenu ulogu pravaštva. Očito da ni State Department nije imao pred sobom čistu sliku o političkoj situaciji u zemlji koju su počeli upoznavati, tako da su, kako to potvrđuje dokument br. 32 iz 1922., tražili od svoga diplomatskog osoblja na terenu dodatna pojašnjenja za prva izvješća. Bez obzira na navedene opaske valja utvrditi da je Čapo ispravio niz netočnosti u izvornim dokumentima, pokazujući vrsno poznavanje tematike.

Ova korisna knjiga pokazuje da je autor uspješno ostvario postavljenu zadaću. Čapo se njeome prometnuo među pouzdane poznavatelje američke vanjske politike u redovima hrvatskih povjesničara koji se bave navedenim razdobljem. Njegova ocjena da je hrvatsko pitanje izazivalo zamjetan interes američkih diplomata potvrđena je u više iznesenih izvješća. S druge strane, američki dokumenti pojavljuju se kao još jedno svjedočanstvo o brojnim slabostima mlade jugoslavenske države u kojoj vladajući elementi nisu shvatili značenje odgovarajućeg uređenja nacionalnoga pitanja, te će ostati predmet posebnoga proučavanja kao izvori koji potpunije izražavaju gledišta sve jače svjetske sile.

Stjepan Matković

Tea Perinčić, *Rijeka ili smrt! D'Annunzijeve okupacija Rijeke, 1919.-1921.*, Naklada Val, Rijeka 2019, 216 str.

Tea Perinčić povjesničarka je čiji je opus prožet povijesti njezina rodnog grada (*Revolucionarna 1848. u Rijeci, D'Annunzio – Božić 1920., Krčka komuna u doba Lepantske bitke 1571. godine* i dr.), u kojemu radi kao kustosica u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja Rijeke. U svojoj sintezi *Rijeka ili smrt! D'Annunzijeve okupacija Rijeke, 1919.-1921.*, objavljenoj krajem 2019. godine, autorica obrađuje temu kojoj hrvatska historiografija dosad nije posvetila mnogo pažnje. D'Annunzijevo zauzeće grada znatno je više prostora dobilo u talijanskoj historiografiji, koja mu, prema sudu autorice, često pristupa suviše romantizirano i apologetski.

Knjiga *Rijeka ili smrt!* nastala je u sklopu projekta Europske prijestolnice kulture za 2020. godinu, zajedno s izložbom *D'Annunzijeve mučenica – L'olocausta di D'Annunzio* iste autorice. Stoga ne iznenađuje što je knjiga pisana jednostavnim, primamljivim stilom prilagođenim širem čitateljstvu. Također valja istaknuti da je knjiga dvojezična (hrvatsko-engleska), što ju čini pri-

* Leroy King navodi ga u svojim izvješćima, kao i njegova prevoditeljka na engleski jezik. Vidi: „Leroy King's Reports from Croatia March to May 1919“, pr. Jere Jareb, *Journal of Croatian Studies*, sv. 1, 1960, 91.

stupačnom svjetskoj publici. Autorica u tekst uključuje dnevničke i novinske izvore, a popraćen je mnoštvom fotografija. Struktura teksta organizirana je na temelju metafore o D'Annunziju zauzeću grada kao kazališnoj predstavi, pa je tako prvo poglavlje koje govori o razvoju Rijeke uoči zauzeća nazvano *Priprema pozornice* (str. 15-63), drugo poglavlje *Glavni glumac* (str. 63-87) progovara o D'Annunziju životu, treće poglavlje *Ulazak na pozornicu (Santa entrata)* (str. 87-109) opisuju zauzeće grada, kulminaciju predstavlja poglavlje *Velika predstava* (str. 109-185) koje prati 16 mjeseci *danuncijade*, a zastor se spušta u poglavlju *Grande finale* (str. 185-203).

Rijeka u Habsburškoj Monarhiji, u kojoj se od 1779. kao *corpus separatum* razvija pod ugarskim utjecajem, ubrzano gospodarski napreduje zahvaljujući merkantilističkoj politici. Gospodarski i društveni razvoj Rijeke pretvara grad u „etnički, vjerski, kulturološki i leksički šaroliko središte“ (str. 17). Tijekom revolucionarnih zbivanja 1848. njezino patricijsko gradsko vodstvo gubi politička prava stečena na osnovu plemićkog statusa. Taj se društveni sloj ipak ponovno nameće kao građanska elita miješanoga etničkog sastava koji uključuje Talijane. Kulturni identitet talijanskoga građanstva očitovao se u pravu na korištenje talijanskoga jezika u gradskim poslovima, no, neovisno o tome, riječki Talijani nisu osjećali poveznice s Italijom koja započinje proces svoga ujedinjenja.

U razdoblju od 1848. do Hrvatsko-ugarske nagodbe Rijeka je službeno hrvatski grad, a Nagodba donosi privremenu mađarsku upravu. Isticanje talijanskoga jezika i kulturnih posebnosti, pojava koja se intenzivira nakon uvođenja mađarskog kao jezika uprave, postalo je način isticanja riječke autonomije spram stranih uprava. Protivljenje mađarskim nastojanjima da smanje riječku autonomiju očitovao se u osnivanju Autonomne stranke, u čijem se djelovanju ubrzo istaknuo Riccardo Zanella. Politika autonomaša, koja se oslanjala na talijanski kulturni identitet grada, nije izražavala tendencije prema ujedinjenju s Italijom. Jezična i kulturna isključivost ipak se počela širiti među stanovništvom te je bila usmjerena protiv Mađara, ali i Hrvata. Početkom 20. stoljeća uz autonomaštvo se javlja i iredentizam, tj. težnja za pripajanjem Rijeke Kraljevini Italiji. Iredentističku politiku zagovara udruženje *Giovine Fiume* osnovano 1905. godine. U Italiji se uoči Velikog rata nije govorilo o pripajanju Rijeke, premda je bilo simpatija za riječku iredentističku politiku.

Italija se krajem rata našla na pobjedničkoj strani te je očekivala ispunjenje svojih teritorijalnih zahtjeva, posebice onih na istočnom Sredozemlju. Njezini unutarnji gospodarski i politički problemi padaju u drugi plan, a pažnja javnosti usmjerava se prema objedinjavanju svih Talijana u jednoj državi. Na ulicama većih talijanskih gradova održavaju se demonstracije u kojima mase traže da se *terre iredente* pripoje Kraljevini Italiji. Talijani su očekivali da će im Pariška mirovna konferencija donijeti ispunjenje tih zahtjeva, no Wilson, Clemenceau i Lloyd George nisu gajili simpatije prema talijanskom ekspanzionizmu. Italija, uz područja spomenuta u Londonskom ugovoru, zahtijeva pripojenje Rijeke, čemu se posebno protivio Woodrow Wilson. Wilson je smatrao da Rijeka, kao multietničko središte, treba biti slobodno područje pod međunarodnom zaštitom. Perinčić ističe kako „nije postojala povijesna osnova pomoću koje bi se Rijeka i njezin distrikt povijesno prikazali kao talijanski teritoriji kao što se pripojenje Istre i Dalmacije nastojalo pravdati višestoljetnom vladavinom nekadašnje Mletačke Republike“ (str. 16).

Uoči svršetka Prvoga svjetskog rata vlast u Rijeci preuzima novoosnovana Država SHS. Međutim, političari talijanaške orijentacije istoga dana osnivaju Talijansko nacionalno vijeće te izdaju proglas u kojemu traže da se Rijeka pripoji Italiji, pozivajući se na pravo naroda na samoodređenje. Atmosfera u gradu postaje napeta: organiziraju se protalijanske i projugoslavenske demonstracije, a u grad pristizu saveznički vojnici sa zadatkom održavanja reda do donošenja ko-

načne odluke o sudbini Rijeke. Talijanski vojnici ubrzo omogućavaju Talijanskome nacionalnom vijeću da preuzme vlast nad gradom – istjeran je riječki veliki župan kojega je postavilo Narodno vijeće SHS, započinje talijanizacija naziva ulica i obiteljskih imena, a netalijansko stanovništvo doživljava diskriminaciju. Međutim, djelovanje vijeća bilo je ograničeno na uklanjanje tragova hrvatskoga stanovništva iz javnog prostora – izuzev toga, grad se našao na rubu bezvlašća. Izo-stanak prometa i industrijske proizvodnje dodatno su otežavale brojne pljačke. Rijeka je postala određište talijanskih dobrovoljaca koji se dolaze obogatiti i osloboditi grad – za njih je Rijeka bila „nestvaran, gotovo idealan grad, puka oprečnost razorenoj i osiromašenoj Italiji“ (str. 55).

Čitava 1919. godina u Rijeci, navodi autorica, protekla je „u znaku vješanja zastava, izlaza-ka na ulice i skandiranja“ (str. 57). Veliku ulogu u riječkom iredentističkom pokretu imale su žene koje su šivale zastave i sudjelovale u raznim vrstama javnih demonstracija. Međunarodna komisija ubrzo ukida Talijansko nacionalno vijeće te se uprava nad gradom povjerava zajedničkom predstavništvu SAD-a, Velike Britanije, Francuske i Italije. Održavanje reda prepušteno je britanskim i američkim vojnicima, a talijanski vojnici, na veliku žalost talijanaša, napuštaju grad. Talijansko nacionalno vijeće ogorčeno je odlukama međunarodne komisije te traži kandidata koji bi mogao predvoditi talijanski marš na Rijeku – D’Annunzio će se pokazati savršenim glumcem za tu ulogu.

Gabriele D’Annunzio, mladi pjesnik iz dobrostojeće građanske obitelji, rano je počeo razvijati ekstravagantan karakter i demonstrirati svoj veliki ego – riječima autorice, „[z]nao je od malih nogu kako izgraditi vlastiti mit“ (str. 63). Unatoč fizičkim nedostacima, svojom je retorikom i pojavom osvajao žene i narodne mase. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće D’Annunzio uživa veliku popularnost u Italiji, a ističe se svojim lascivnim tekstovima te brojnim ljubavnim avanturama. Njegov je stil života ekscentričan i rastrošan (zbog čega je upadao u financijske probleme), a važnu ulogu pridaje praznovjerju i mistici. D’Annunzio nije bio samo književnik, već i političar – dvije je godine bio zastupnik u talijanskom parlamentu, premda je politiku smatrao dosadnom i nije ju naročito razumio. Protivio se političkoj demokratizaciji te s visine gledao na običan puk, no bio je svjestan svoje sposobnosti manipulacije masama i moći koja iz toga proizlazi. Njegova je pojava nagovijestila „novo doba političke komunikacije i neposrednost u odnosu vođe i naroda, u stvaranju kulta ličnosti i manipulaciji masa“ (str. 73).

Od izbivanja Prvoga svjetskog rata D’Annunzio je bio njegov gorljivi zagovornik, vidjevši priliku da se nametne u ulogu vođe. Držao je govore u kojima je veličao talijanski narod i isticao nužnost teritorijalne ekspanzije talijanske države, oslanjajući se na njezinu slavnu prošlost. U vrijeme talijanskoga ulaska u rat D’Annunzio se dobrovoljno javlja u vojsku – zbog dobi od 52 godine nije se nalazio na popisu vojnih obveznika. Kao zapovjednik III. armije uživao je velik ugled među vojnicima, s kojima se družio i fotografirao u svojoj elegantnoj uniformi šivanoj po mjeri. D’Annunzio iskazuje futuristički interes za avione i brza plovila, a njegova propaganda spaja elemente romantičarskog viteštva i nemilosrda prema neprijatelju. Jedan je od njegovih zapamćenih ratnih pothvata let avionom iznad Beča kada je razasuo letke u kojima poziva građane na odbijanje poslušnosti habsburškom caru. Godine 1916. prilikom leta biva ranjen te gubi vid na jedno oko. Svojim je suludim pothvatima (npr. pokušaj osvajanja kote 28 nedaleko Trsta i torpediranje austrougarskih brodova u bakarskoj luci) te ratnim ranjavanjima D’Annunzio stekao ugled u vojnim krugovima i status ratnog heroja.

Brojne elemente D’Annunzijeve nacionalističke i populističke retorike te njegovih rituala kasnije su preuzeli Mussolini i Hitler, pa se D’Annunzio često spominje kao „prototip fašističkoga vođe“ (str. 81). Primjerice, D’Annunzio je oživio rimski vojnički pozdrav koji je kasnije

preuzeo Mussolini. Latinizirao je mnoge izreke kako bi nalikovale na rimske, a poklič „eia, eia, eia, alalà“ izmislio je kako bi izbjegao korištenje britanskoga „hip-hip-hurra“. Njegova politička propaganda isprepliće se s vjerskom simbolikom koju koristi u svjetovne svrhe, posebice simbolikom mučeništva.

D'Annunzio je zauzimanje Rijeke smatrao isplativim političkim i materijalnim podvigom koji će pažnju Mirovne konferencije u Parizu skrenuti na teritorije koji pripadaju Italiji. Teritorijalno proširenje trebalo je biti praćeno formiranjem nove vlade „ratnih heroja“ čime bi talijanska pobjeda u ratu konačno postala potpuna, a ne „osakaćena“ (*vittoria mutilata*). Također, D'Annunzio se bojao da mu kraj rata donosi kraj obožavanja koje su mu iskazivali mladi vojnici, što je bio dodatan poticaj za pothvat poput osvajanja Rijeke.

Premda je Talijansko nacionalno vijeće još u svibnju 1919. D'Annunziju poslalo telegram u kojemu ga moli da u ime Italije zauzme Rijeku, pjesnik-vojnici nije se upuštao u takav pothvat bez priprema i oklijevanja, strahujući da ga Rijeka neće dočekati raširenih ruku. Zauzimanju Rijeke prethodilo je stvaranje bliskih veza između riječkih iredentista i talijanskih nacionalista te pokretanje lista *La Vedetta d'Italia* (*Predstraža Italije*) u kojem su objavljivani protalijanski propagandni tekstovi. Praznovjerni D'Annunzio čekao je nadnaravni znak. Odlučuje u pohod krenuti 11. rujna 1919. budući da je broj 11 smatrao svojim sretnim brojem, a u Rijeku ulazi dan kasnije. D'Annunzio se u pohodu na Rijeku najviše oslanjao na tzv. ardite („smjeli“), skupinu mladih fanatičnih vojnika koji su njegovali kult rata, fizičke snage i hrabrosti te su, poput D'Annunzija, teško prihvaćali činjenicu da je rat gotov.

Regularna talijanska vojska primila je uputstva da spriječi D'Annunzijev ulazak u Rijeku, no nitko se nije pokazao voljnim reagirati. Štoviše, talijanska mu se vojska pridružila, a na ulicama ga je dočekalo oduševljeno mnoštvo. Savezničke postrojbe mirno su se povukle iz grada, a D'Annunzio je istoga dana održao teatralni govor s balkona Guvernerove palače, što će postati „obrazac njegovih mnogobrojnih javnih nastupa“ (str. 107). D'Annunzio je odmah po ulasku u Rijeku od Talijanskoga nacionalnog vijeća dobio ovlasti gotovo neograničena upravljanja gradom – postao je *Comandante*. Međutim, reakcije Italije nisu bile po volji D'Annunzija. *Comandante* je očekivao promptnu aneksiju Rijeke i pad premijera Nittija, no ništa se od toga nije dogodilo. Nitti razmišlja o volji saveznika te nastoji okončati okupaciju Rijeke. Kad se nekoliko delegacija s tim ciljem pokazalo bezuspješnima, talijanska se vlada odlučuje na blokadu Rijeke. Cilj D'Annunzija bio je okrenuti talijansku javnost protiv Nittija te stvoriti sliku o „mučeničkoj Rijeci“ (str. 119), „najtalijanskijem“ od svih gradova.

U Rijeku su dolazili mladi, entuzijastični ljudi šarolikih i nespojivih ideologija koje su našle svoje mjesto pod kišobranom „*fumanesima*“ (str. 123). Uz muškarce, velik broj pridošlih Talijana činile su žene koje su u Rijeci vidjele priliku za emancipaciju i jednakopravno izražavanje vlastitih nacionalnih osjećaja. Velik broj doseljenika promijenio je etnički sastav Rijeke. Tijekom 16 mjeseci D'Annunzijeve okupacije Rijeke je bila grad bezvlašća i neprekidnih bakanalija. Mnoge društvene konvencije bile su srušene: seksualne slobode bile su velike, a učestale bludne zabave rezultirale su valom spolnih bolesti; ekstravagantnom odijevanju nisi odolijevali ni vojnici, a jedini obvezan modni detalj, čak i za žene, bio je bodež; raširena je bila uporaba droga, a posebno kokaina; raspustio se čak i dio svećenstva. Stil života bio je toliko razuzdan da je čak i sam D'Annunzio upozoravao vojnike da moraju čuvati snagu za obranu od neprijatelja.

D'Annunzija su podržali mnogi umjetnici, idealisti i zanesenjaci koji su u njegovu djelovanju vidjeli napredne ideje, ali i mnogi nacionalisti i imperijalisti koji su, dakako, bili bliži njegovu stvarnom ideološkom određenju. Podržavali su ga futuristi, premda su mnogi vodeći umjetnici

ovoga pokreta zamjerali D'Annunziju nedostatak odlučnosti u društvenim promjenama nakon zauzimanja Rijeke. D'Annunzio je nesuglasice imao i s Mussolinijem, kojemu je zamjerao nedovoljan politički angažman u Italiji. S vremenom su pripadnici viših vojnih krugova napustili *Comandantea*, koji nadomješta izostanak njihove potpore dovođenjem mnogih slavnihi ličnosti u Rijeku. Tako je, primjerice, Guglielmo Marconi posjetio Rijeku i omogućio prvi radioprijenos D'Annunzijeva govora.

D'Annunzijevi suradnici ugrubo se mogu podijeliti na one tradicionalne, čiji su ciljevi bili ograničeni na dogovor s talijanskim vlastima oko pripojenja Rijeke, te na idealiste koji su Rijeku vidjeli kao priliku za izgradnju novog društva koje će odbaciti sve tradicionalne konvencije (premda nije postojalo prihvaćeno mišljenje oko toga u kojem smjeru treba ići to novo društvo). Potonji su se okupljali oko ekscentričnoga pilota Guida Kellera, vegetarijanca i nudista. Autorica navodi kako je skupina oko Kellera bila bliska anarhističkim idejama utoliko što ih nisu privlačili nikakvi tradicionalni oblici vlasti, pa tako ni vladanje Rijekom. Sljedbenike svojih antitradicionalnih ideja Keller je okupio u organizaciji *Udruženje slobodnih duhova – Yoga* kojemu je zaštitni znak bila svastika (i naziv i simbol odabrani su bez preuzimanja ikakva sadržaja koji se uz njih veže u istočnjačkoj tradiciji). Istaknuti D'Annunzijeve suradnik bio je i belgijski Židov Leon Kochnitzky koji je u Rijeku došao na novinarskom zadatku te se oduševio D'Annunzijevim idejama. Kochnitzky je bio zadužen za vanjske poslove te je radio na osnivanju „Anti-lige naroda“ – *Lega di Fiume* (str. 158), koja je trebala okupiti potlačene narode i nacionalne manjine, siromašne države, kao i države zakinite na Pariškoj mirovnoj konferenciji. Riječka liga, međutim, nije oformljena zbog čega Kochnitzky odlazi iz Rijeke u lipnju 1920. godine. Suprotnost navedenim primjerima zanesenjaka u D'Annunzijevim redovima bio je njegov racionalni šef kabineta Giovanni Giurati, kasniji član Fašističke stranke.

U siječnju 1920. Giurati zamjenjuje anarhosindikalist Alceste de Ambris, glavni autor riječkog ustava – *Carte del Carnaro*. D'Annunzio je, doduše, izmijenio mnoge elemente nacrtu ustava pa se, primjerice, umjesto predložene „republike“ riječka država naziva „namjesništvom“ (*reggenza*). Tako je u rujnu 1920. proglašeno Talijansko namjesništvo Kvarnera (*La Reggenza italiana di Carnaro*). Proglašenje riječke države nije značilo odbacivanje ideje o pripojenju Italiji, već je primarna ideja ustava bila stvaranje novog, naprednog društvenog uređenja koje će se širiti svijetom. *Carta del Carnaro* bila je mješavina raznih ideja, od naprednih socijalnih prava do netolerancije prema drugim narodnostima. Riječki ustav nikada nije proveden u praksi.

U želji da pripoje Rijeku Talijani su nastojali dokazati kako ona nije hrvatski grad. Zbog toga su riječki Hrvati trpjeli razne oblike nasilja i diskriminacije – svi su netalijani smatrani građanima drugog reda. Mnogi su zbog toga sami napustili Rijeku, a D'Annunzio je u veljači 1920. donio odredbu o iseljavanju svih stranaca iz Rijeke koju su provodile fašističke grupacije *skvadrista* i policija. Premda je zauzimanje grada intenziviralo unutarnje podjele među stanovništvom, gospodarske posljedice blokade okrenule su i dio talijanaški orijentiranog stanovništva, koje je ionako bilo u manjini, protiv D'Annunzija.

Potpisivanje Rapalskoga ugovora između Italije i Kraljevine SHS u studenome 1920. riješilo je pitanje Rijeke, koja je proglašena slobodnom državom. U talijanskoj javnosti i vojnim krugovima tada je gotovo potpuno iščeznula podrška D'Annunziju, a talijanska je vlada od njega zatražila napuštanje grada. Pjesnik-vojniki isprva je obznanio kako se namjerava boriti do smrti, ali nakon petodnevnih borbi između talijanske vojske i njegovih legionara krajem prosinca (dogadaji zvani „Krvavi Božić“) *Comandante* se odlučuje povući. D'Annunzio je Rijeku napustio u siječnju, preselivši se u dvorac pored jezera Garda.

Autorica zaključuje djelo komentirajući značaj D'Annunzijeve riječke predstave. Premda se u Italiji naglašava revolucionaran i romantičan duh D'Annunzijeve pohoda, Perinčić smatra kako u njemu nije bilo ničega revolucionarnog ni romantičnog. Okupacija Rijeke bila je, navodi autorica, poligon za fašizam koji nije donio niti jednu pozitivnu društvenu promjenu. Sve su promjene u smjeru socijalnih prava i antiimperijalističke vanjske politike ostale na riječima te bile u proturječju sa stavovima pjesnika-vojnika. U nastojanju stvaranja talijanske Rijeke provedeno je etničko čišćenje koje je trajno promijenilo etničku sliku grada i zaustavilo njegov prethodni multietnički razvoj. Premda je D'Annunzio svjesno provodio i dopuštao diskriminaciju i nasilje, Perinčić navodi kako na njemu ne leži sva odgovornost za riječku epizodu. Talijansko nacionalno vijeće, navodi autorica, još je 1918. počelo provoditi politiku diskriminacije i nasilne talijanizacije te je iniciralo D'Annunzijevo dolazak.

Obilježavanje stote godine od riječkog Krvavog Božića pruža priliku za otvaranje ove, u domaćoj historiografiji zanemarene, teme u koju su svojevremeno bile uprte oči svjetske javnosti. Činjenica da su mnogi elementi fašizma svoju prvu pojavu doživjeli upravo u Rijeci čini ovu epizodu značajnom ne samo za hrvatsku, već i za svjetsku povijest. U tome leži i značaj knjige Tee Perinčić – ona doprinosi hrvatskoj historiografiji nudeći sveobuhvatan prikaz zauzeća Rijeke, ali i svjetskoj historiografiji nudeći kritiku romantičnih interpretacija D'Annunzija kao pjesnika-revolucionara. Tea Perinčić, Riječanka, tvrdi kako *impresa di Fiume* njenome gradu treba biti lekcija za budućnost. Rijeka je bila žrtva talijanskoga nacionalizma te njezina sudbina govori o opasnostima svake nacionalističke i imperijalističke ideologije, populizma i manipulacije masa.

Dunja Pelin

Vinko Tadić, *Pukovnik s violinom. Svijet Miodraga Bjelića (1920.-2017.)*, Povijesno društvo Požega, Požega 2019., 103 str.

John Tosh sa Seanom Langom navodi da pisanje biografija za povjesničara često predstavlja zamku narativnog simplificiranja i linearnog prikazivanja događaja. Ovo je vješto izbjegao povjesničar Vinko Tadić u prikazivanju života i djela istaknutog kulturnog i političkog radnika požeškog kraja te umirovljenog pukovnika Jugoslavenske narodne armije (dalje: JNA) Miodraga Bjelića. U knjizi slikovitog naslova *Pukovnik s violinom. Svijet Miodraga Bjelića (1920.-2017.)* Tadić ne samo da izbjegava simplificiranje i linearno prikazivanje, nego i širi narativ obuhvaćajući različite aspekte života požeških sela od običaja, vjerskog života i crkvenih prilika do razvoja Narodnooslobodilačke borbe na ovom području. Na temelju iscrpnih razgovora, koje je autor vodio s Miodragom Bjelićem tijekom 2013. i 2015. godine, nastao je vrijedan izvor za proučavanje niza elemenata kako civilnog života bivših oficira JNA-e tako i njihovih političkih uvjerenja tijekom raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

U uvodnim poglavljima ove knjige Vinko Tadić prikazuje probleme s kojima se kao istraživač susretao prilikom pisanja kao i teorijske te metodološke postavke u okviru kojih je pristupio istraživanju, odnosno, kako on to naziva, prikazu transformacije dječaka iz siromašnog psunjskog sela do pukovnika JNA, uglednog građanina, istraživača i publicista. Tadić ukazuje na kompleksan Bjelićev identitet koji se sastoji u njegovim različitim pripadnostima i identifikacijama: partizanski pokret, Srbi u Hrvatskoj, socijalizam, hrvatska kultura i sl. (str. 13). Na tom tragu definira ga kao čovjeka obilježenoga borbom protiv fašizma, uspostavljanjem socijalističkog društvenog uređenja itd. (str. 89).

U metodološkom je smislu Tadić svoje istraživanje razvio u okvirima teorijskih postavki usmene povijesti i biografije. Ovdje se oslanjao na teze Johna Tosha sa Seanom Langom, točnije na tekst objavljen u njihovoj knjizi *U traganju za istorijom. Ciljevi, metodi i novi pravci u proučavanju savremene istorije* unutar kojega se usmena povijest predstavlja kao sirovi materijal društvenog pamćenja ili pak kao odraz aktivnog odnosa između uspomena pojedinca i javne tradicije. Stoga Tadić vrlo jasno razdvaja Bjelićeve interpretacije od javne tradicije. Navodi da je u nekoliko navrata jasno iskazao svoje neslaganje s Bjelićevim viđenjem niza situacija. Bjelić to nije prihvaćao, ali je tolerirao kao drugačije mišljenje, navodeći, kako autor citira: „Pa dobro, ne moramo se u svemu slagati“ (str. 82). Isto tako autor navodi da su Bjelićevi stavovi, pod utjecajem životnih iskustava, ponekad bili jednoznačni (str. 89).

Pozivajući se na tekst „Problem biografije“, iz spomenute knjige Johna Tosha sa Seanom Langom, Tadić navodi moguće poteškoće s kojima se autori biografija susreću, ponajprije one vezane uz težnju prikazivanja privatnih i javnih aspekata osobe o kojoj se piše. Stoga biografi ukoliko žele doći do ispravnih zaključaka podjednako trebaju razmotriti, prema navedenom tekstu, osobni, „unutrašnji život svojih ličnosti kao i njihove javne karijere“ te sagledavati život osobe od djetinjstva do zrele dobi. Ovaj metodološki okvir Tadić primjenjuje u svojoj knjizi. Bjelića prikazuje u privatnom životu, pišući o njegovom bavljenju izradom i sviranjem glazbenih žičanih instrumenata poput violina i gitara, fotografijom i crtanjem. Ipak, autor iskazuje svijest o ograničenosti težnje za cjelovitim prikazom neke osobe, pa tako navodi kako nije moguće prikazati „sve boje i nijanse“ jer neke, a možda i mnoge, ostaju trajno skrivene i nepoznate (str. 18).

Tadić u okvirima mikrohistorijskog prikaza otvara mogućnosti kreiranja šireg historiografskog pristupa pa tako, pišući o Bjelićevom građanskom životu, ukazuje na mogućnost novog istraživačkog problema vezanog uz proučavanje životnih navika i slobodnog vremena viših oficira JNA-e. Naime, autor navodi da svakodnevica viših oficira JNA čini posebno istraživačko pitanje na koje povijesna znanost tek mora odgovoriti sustavnim istraživanjem (str. 58). Ukazujući na važnost ovog problema, Tadić ističe kako bi trebalo komparativnom analizom usporediti svakodnevne navike oficira s drugim društvenim grupama (str. 58).

Središnji dio knjige u poglavljima naslovljenima „Dječak sa Psunja“, „U potrazi za izlazom iz paklenoga ponora“ te „Sloboda je ipak otvorila nove mogućnosti“ predstavlja ujedno i najvažniji dio Bjelićevog života. U skladu s onim što je autor iznio, Bjelića je značajno obilježilo djetinjstvo. U tom okviru postavlja ga u širi kontekst hrvatsko-srpskih odnosa, oslanjajući se pri tome na interpretacije Drage Roksandića. Ovdje je vrlo zanimljivo istaknuti Bjelićevo svjedočanstvo prema kojemu je i hrvatsko i srpsko stanovništvo toga dijela Požeške kotline bilo pogođeno atentatom na kralja Aleksandra (1934.), pa je tako velečasni Vjekoslav Tepeš napisao da mu prilikom posjeta Aleksandrovom grobu srca nije nikada jače kucalo od ganuća (str. 30). Ovdje Tadić otvara niz drugih pitanja poput utjecaja Samostalne demokratske stranke (dalje: SDS) i Hrvatske seljačke stranke (dalje: HSS) na stanovnike Zlatne doline, što, kako navodi, ostavlja za buduća istraživanja (str. 32).

U poglavlju „U potrazi za izlazom iz paklenoga ponora“ autor navodi, pozivajući se na Dragu Roksandića, da je veliki dio Srba na području današnje Hrvatske bio opozicijski orijentiran prema vlasti u Beogradu još od 1925. (str. 33). Unatoč tome Srbi su na ovom području tijekom Nezavisne Države Hrvatske bili žrtve genocida. Tako je 1942. godine u selu Slobostini, nedaleko od Požege, ubijeno 1368 srpskih civila, a od toga je u seoske bunare bačeno 1096 žena i djece (str. 35.). Godinu dana ranije Bjelić se pridružio partizanima i postao je predsjednik novoosnovane

Narodnooslobodilačke fronte u Čečavcu. Imao je značajnu ulogu u konačnom slomu vojnog djelovanja četnika u zapadnom dijelu Slavonije 1943. godine. Zanimljivo je Bjelićevo svjedočenje o svakodnevnom životu tijekom ratnih godina, a koji je, među ostalim, obuhvaćao izvođenje recitacija, igrokaza, tečajeva opismenjavanja i sl. Zbog svojih zasluga u ratu Bjelić je bio nositelj brojnih odlikovanja među kojima i Partizanske spomenice 1941. godine (str. 45). Nakon rata završava oficirsku školu u Lenjingradu te višu vojnu akademiju u Beogradu. Bio je zapovjednik tenkovske oficirske škole te oklopne brigade. Obnašao je visoke vojne dužnosti u Sarajevu, Osijeku, Beogradu i drugim mjestima (str. 57).

Posebno su zanimljivi oni dijelovi knjige koje su vezani uz prikaz položaja Srba u Požeškoj kotlini te Bjelićeva razmišljanja vezana uz događanja nakon 1990. godine, kada je prema njegovim riječima „zakletva vjernosti narodu i Titu preko noći pogažena i bačena u smeće, a bratstvo i jedinstvo se istopilo kao u mjehuri od sapunice...” (str. 73). Za ovakav su scenarij, prema Bjeliću, podjednako krive vođe pobunjenih Srba u Hrvatskoj kao i ondašnje vodstvo Hrvatske demokratske zajednice (str. 80). Bio je protiv promjena granica Republike Hrvatske. U poglavlju naslovljenom „Nije napustio svoj put“ Tadić navodi Bjelićevu tezu prema kojoj je HDZ tijekom ratnih devedesetih imao proustaški karakter (str. 81.), a vođe pobunjenih Srba podsjećali su ga na četnike. U knjizi je ukazano na promjenu pamćenja Drugog svjetskog rata nakon 1990. godine. Poželjna predodžba prošlosti nametnuta je iz novih središta političke moći u okviru povijesnoga revizionizma, koji se očituje u dekonstrukciji prethodnih ideologiziranih narativa o Drugom svjetskom ratu i zajedničkom životu u socijalističkom društvenom uređenju (str. 85). Na temelju ovoga Vinko Tadić kritički predstavlja Miodraga Bjelića kao pojedinca koji je do kraja života bio snažno identificiran s partizanima, Jugoslavijom, JNA-om i Srbima u Hrvatskoj te nešto manje s jugoslavenskim socijalističkim sustavom (str. 88.).

U završnim poglavljima svoje knjige autor Miodraga Bjelića označava kao kulturnog i javnog radnika koji je značajno utjecao na kulturni razvoj Zlatne doline. Naime, Bjelić je bio jedan od osnivača i potpredsjednika Matice hrvatske u Slavonskoj Požegi, član Skupštine općine Slavonska Požega te suradnik Historijskog instituta Slavonije i Baranje u Slavanskom Brodu itd. Također, iako nije bio profesionalni povjesničar, kao kroničar zavičaja napisao je nekoliko značajnih knjiga poput *Požeški NOP odred* (1981.) i *Na kućnom pragu* (2011.). U skladu sa svim navedenim, autor je Miodraga Bjelića odredio kao čovjeka koji je sudjelovao u stvaranju povijesti na lokalnoj razini.

I na kraju možemo zaključiti kako je Vinko Tadić uspio neutralizirati osobni odnos prema osobi o kojoj je pisao te je isto tako dao doprinos razvoju mikrohistorijskog pristupa u hrvatskoj historiografiji. Na tom tragu lokalni narativ je vješto ukomponirao u dio šire priče o položaju Srba u Hrvatskoj kao i ponešto drugačiju analizu ne tako davne hrvatske povijesti. Isto tako autor je ukazao na niz novih istraživačkih problema (utjecaj HSS-a i SDS-a u Požeškoj kotlini, civilni život jugoslavenskih oficira) čime je pridonio tematskoj dinamičnosti domaće historiografije.

Ana Rajković

Emily Greble, *Sarajevo 1941-1945. Muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi*, Sarajevo: University Press, 2020, 318 str.

Brojnim knjigama o historiji Sarajeva pridružuje se i ova o Drugom svjetskom ratu, čija je autorica američka historičarka Emily Greble, a koju u prijevodu bosanskohercegovačkoj javnosti prosljeđuje sarajevski agilni izdavač *University Press*. Riječ o izazovnoj knjizi, koja propituje dominantne narative o Sarajevu u Drugom svjetskom ratu građene poslije 1945. godine, ali koja ne ulazi u polje historijskog revizionizma. Odmah na početku knjige autorica propituje uobičajene tvrdnje kako ratovi utiču na „nacionalizaciju“ ljudi i tvrdi da historija Sarajeva 1941-1945. pokazuje kako rat nije uticao na jačanje nacionalnih identiteta nego na njegovanje lokalnih veza koje su nadilazile nacionalne podjele, a nacionalni identiteti su se ispoljavali na drugačiji način od onoga što su zagovarali nacionalni lideri izvan Sarajeva i izvan Bosne i Hercegovine. To donekle odudara i od tradicionalnih teorija nacija, prema kojima se koncept nacije utvrđuje u gradovima, a zatim se putem štampe i drugih sredstava komunikacije širi ka periferiji. Sarajevo je u ratu politička periferija, a širom Evrope su periferni i provincijski centri njegovali svoje socijalne odnose koji su oblikovali njihovu reakciju na ciljeve koji su dolazili iz centra.

Smještajući u taj okvir svoju priču o Sarajevu u Drugom svjetskom ratu, Emily Greble nastoji pokazati kako su lokalni čelnici u gradu čuvali kodeks vlastite lokalne zajednice i to argumentira kroz razne debate koje su vođene o kategorizaciji „nearijevaca“ i „stranaca“, što ju je odvelo ka zaključku da su lokalni lideri pokazivali neslaganje sa središnjim vlastima u NDH ne samo zbog ideoloških pitanja nego su u suštini vodili borbu za zaštitu temeljnih principa sarajevske zajednice. Ovo je jedan sasvim novi pristup historiji Sarajeva u vrijeme Drugog svjetskog rata i analizi odnosa muslimana, kršćana i Jevreja, ali ostaje problematično da li se to neslaganje može smatrati miroljubivim pokretom otpora.

Polazeći od četiri kratka portreta (Fehim Spaho, Leon Finci, Božidar Bralo i Borivoje Jeftić) Greble oslikava odnos između građanskog i konfesionalnog identiteta u Sarajevu. Ove četiri ličnosti su, zapravo, slika Sarajeva 1941, koje se 6. aprila suočilo sa njemačkim bombardiranjem. „Kada je Borivoje Jeftić napustio pozorište, kada je Božidar Bralo zatvorio župna vrata i kada su Leon Finci i Fehim Spaho krenuli na počinak uvečer 5. aprila, bio je to njihov grad. Možda su, prije nego što su zaspali, Finci i Spaho razmišljali o tome kako unaprijediti pomirenje između muslimana i Jevreja. Jevtić se možda pitao gdje se nalazio njegov prethodnik i prijatelj koji je otišao s [jugoslovenskom] vojskom. Bralo se možda pripremao za nedjeljnu misu koju će održati narednog jutra. Iako su svi oni imali znatno različite percepcije u vezi s predstojećom krizom s kojom su se suočavale njihove zajednice, nema nikakve sumnje da su svi u predvečerje rata osjećali strah od nepoznatog“.

U nastavku knjige Greble opisuje pozitivan odnos sarajevske elite prema stvaranju NDH, ali naglašava i konfuziju u vezi s ideologijom i praksom novog režima. Uspostavljena je nova gradska vlast, ali se u početku osjetilo odsustvo volje za saradnju sa vlastima u Zagrebu i brzo su izbili nesporazumi između gradskih vlasti i Pavelićevih povjerenika (Hakija Hadžić i Božidar Bralo), tako da već u junu 1941. nestaje entuzijizam prema NDH. Gradske vlasti žele stabilizaciju života u gradu (zaposlenost, smanjivanje infacije...), a režim želi dugoročno kroatizaciju države. Sarajevske vlasti nisu bili spremne provoditi rasne zakone i ukloniti „nearijevce i nehrvate iz [gradske] vlade i državnih preduzeća“. Tenzije između Pavelićevog režima i gradskih vlasti u Sarajevu su vidljive i u njihovim različitim gledištima na ulogu koju Sarajevo treba imati u NDH:

Gradski čelnici su željeli da Sarajevo postane „kosmopolitski centar Balkana“, a režim NDH želi nametnuti Sarajevu homogenu nacionalnu kulturu. Sarajevo se čak usprotivilo i promjeni naziva grada u *Sarajvo*, pa je Zagreb tu odluku kasnije povukao.

Još jedna stvar koja govori o tenzijama lokalne vlasti i vrha NDH je bila vidljiva. Riječ je o promjeni naziva nekih institucija, jer režim time smanjuje osjećaj građanskog identiteta Sarajeva i nameće vlastiti nacionalni pečat gradu. Gradske vlasti su tražile da se Jugoslovenski klub preimenuje i Sarajevski građanski klub, ali je Božidar Bralo odlučio da to bude Hrvatski klub. Gradske vlasti predlažu da se Zemaljski muzej preimenuje u Zemaljski muzej NDH, a središnja vlast odlučuje da to bude Hrvatski državni muzej. To pokazuje, tvrdi Greble, kako u idejama NDH postoji vizija nacionalne države, u kome nema mjesta za sarajevski gradski identitet, dok su se gradski čelnici zalagali za očuvanje lokalnog već tradicionalnog identiteta grada.

Greble tvrdi i kako su se gradski čelnici suprotstavljali naredbama iz središta NDH i to pokazuje na primjeru sudbine Roma, koje su nastojali zaštititi tvrdeći da su oni muslimani, pa je formirana jedna komisija koja je zaključila da su Romi – arijevi. Država je to prihvatila, ali je primijenila novu taktiku progona Roma – donijeli su zakon o suzbijanju prosjačenja na ulicama, pa su Romi postali socijalna, a ne rasna prijetnja i kao takvi su hapšeni prilikom prosjačenja i upućivani na prisilni rad. Gradske vlasti nisu mogle kritizirati uklanjanje prosjaka sa ulica. Pokušaj da se podrškom prelaska u islam i katoličanstvo spasi Jevreji nije uspio, jer su tada ustaše podsjetile gradsku vlast da rasni zakoni imaju veću snagu od vjerske pripadnosti (a Jevreji su definirani kao rasna kategorija). Gradske vlasti su štatile i „domaće Srbe“: odbile su otpustiti Srbe i na njihova mjesta u gradskoj upravi dovesti nekompetentne muslimane i katolike.

Naravno, tvrdi Greble, gradske vlasti su kasnije prihvatile činjenicu da ne mogu spriječiti deportacije Jevreja i progone Srba, ali su obični ljudi štitali svoje komšije. Ipak, dok su neke Sarajlije brinule o Jevrejima (skrivali ih i sl.), drugi su jedva čekali da se dokopaju njihovih stanova, odjeće, obuće, imovine... Općenito, iako je bilo progona, u Sarajevu su se i gradske vlasti i obični ljudi „držale gradskog kodeksa čuvajući duh gradske zajednice (čuvali su komšiluk)“. „Sarajlije su očuvanje zajednice usvojile kao svoju primarnu moralnu obavezu, često nevoljko prihvatajući nesretnu sudbinu pojedinaca kao cijenu ostvarenja višeg cilja“. S druge strane, ni sarajevskim Hrvatima nisu cvjetale ruže. Ustaški režim nije želio ostaviti prostora za „sarajevsku varijaciju na hrvatske teme“, a sarajevski Hrvati su željeli sačuvati „sarajevsko u sebi“. Sarajevski „Napredak“ je bio „branitelj lokalne [sarajevske] kulture“, kao alternative ustaškoj kulturi.

Greble u ovoj knjizi detektira ključne tačke razilaženja lokalnih sarajevskih vlasti i središnje državne vlasti. Problem snabdijevanja hranom, stambeno zbrinjavanje velikog broja izbjeglica kao i problemi sa zdravstvenom zaštitom su već od jeseni 1941. doveli do zategnutih odnosa sarajevske političke elite i središnje vlasti u Zagrebu. No, iako se u Sarajevu sve više osjećalo antiustaško raspoloženje, to nije značilo da jača opredjeljenje za partizane. Dinamika odnosa ima puno slojeva, a ne samo sloj fašista i antifašista. Početkom rata nije puno Sarajlija prihvatilo ni partizansku borbu, ni ustaše ni četnike. Zašto? Oni ni partizane ni četnike nisu smatrali puno dugačijim od ustaša. Partizane su smatrali „primitivnim, nasilnim, seljačkim pokretom koji prijeti njihovom (Sarajlija) načinu života“. Osim toga, komunisti su bili čak izravno suprotstavljeni kulturi Sarajeva koja je bila zasnovana na religiji i društvenim normama. Neki muslimani koji bi otišli u partizane bježali su od njih kada su vidjeli da ovi saraduju sa četnicima. Greble piše kako je tokom 1943. među religioznim muslimanima u Sarajevu vladala „panika od pomisli da bi neki muslimani partizane mogli smatrati najodrživijom političkom alternativom“. Ipak, tokom 1943. i 1944. sjeme narodnog ustanka je počelo puštati korijene i u Sarajevu.

Osnovna teza u ovoj knjizi je da je otpor u Sarajevu imao poseban lokalni karakter, da su u njemu sudjelovale razne predratne političke grupe, vjerske zajednice, humanitarna društva, pojedinci, ali je u poslijeratnom partizanskom narativu konstruiran jedinstven komunistički front, što, prema autorici, nije tačno, ali je tačno da su se na kraju mnogi pridružili pobjedničkoj partizanskoj vojsci. Gradskim vlastima je „postojeći poredak [NDH] bio odvratan, ali su se partizana plašili još više“. I Hrvati katolici u Sarajevu stupaju u opoziciju režimu, ali Crkva (osim franjevača) ostaje uz NDH. Uglavnom, Greble tvrdi kako su u Sarajevu postojali različiti pokreti otpora, neki oružani neki miroljubivi, ali je „samo nekolicina radila direktno s partizanima i četnicima“. Ostaje ovdje problematično da li se nada gradskih čelnika da će izbjeći ideološke saveze tokom rata i izgraditi poslijeratni poredak koji će biti zasnovan na posebnom, sarajevskom nasljeđu, doista može smatrati bilo kakvim oblikom otpora, pa makar i „miroljubivim“.

Od druge polovice 1944. sarajevski čelnici su već pokazivali da se podjednako plaše i budućeg kao i postojećeg poretka. Unutar NDH pokazalo se sasvim jasno da islam nije više ravnopravan sa katoličanstvom, a muslimani su se plašili i komunističke strahujući da će „islam biti njegova najveća žrtva“. No, to je ipak značilo da kod muslimana slabi vjera u NDH, koja se ubrzava terorom lokalnih ustaša, ali to ne znači da zbog toga oni objeručke prihvataju NOB. Početkom 1945. komunistički izvještaji još uvijek govore da se u gradu „narod nas boji“, a to se objašnjava konstruiranom slikom „da su partizani u rukama Srba i da će vratiti kralja“. Taj strah od komunističke vlasti je bio vrlo primjetan.

Od početka 1945. Sarajevo je utonulo u teror Maksa Luburuća, ali je grad ubrzo oslobođen. Nova vlast, čak i na ceremonijalnoj razini, pokazuje kako želi pridobiti Sarajlije. Komunisti u javnom prostoru kombiniraju partizanske simbole i simbole konfesionalne kulture grada (npr. prilikom sahrane Vladimira Perića Valtera vidi se prisustvo sveštenika, a u prvomajskoj paradi vide se muslimani se fesom). Ima nepovjerenja prema novom, komunističkom režimu, posebno u vrhovima vjerskih zajednica. Kako bi smanjili to nepovjerenje nova vlast poziva nepartijske kadrove da drže javne govore, obnavlja stara kulturna društva... To je otvorilo prostor za građenje novog ratnog narativa koji nije u cijelosti odgovarao ratnoj stvarnosti: Svi oni koji nisu pobjegli i kojima nije suđeno, proglašeni su ratnim žrtvama, iako to nisu bili, ali su prihvatili novi režim, pridružili se slavljenu pobjeda i tako, zapravo, izbrisali svoju stvarnu ulogu u ratu. S druge strane, „komunisti su (...) vjerovali da je od ključnog značaja ugušiti dio sarajevskog tradicionalnog nasljeđa da bi se izgradio socijalni poredak koji su zamislili“.

Na kraju, mogli bismo zaključiti kako Greble u ovoj knjizi tvrdi da su sarajevski gradski lideri na izazove okupacije, rata i genocida odgovarali tako „što su pažljivo čuvali principe i nepisana pravila koja su smatrali ključnim za održavanje pluralističke zajednice, dok su istovremeno ulazili u kompromise s okupacionim vlastima“. Kod njih se lojalnost prema Sarajevu pokazala jačom od bilo koje druge lojalnosti. Oni nisu prezirali fašizam, niti su tražili načina da zbacite okupacionu vlast nego su se nadali da će zadržati dovoljno slobode da očuvaju određene principe, bez obzira ko će poslije rata uspostaviti vlast. Sarajevska elita nije osjećala povezanost ni sa jednom stranom u sukobu (četnici, partizani, ustaše) „zbog njihovog ruralnog karaktera i jake seljačke baze. Nijedan masovni pokret nije privlačio sarajevsku elitu, naviknutu na nemasovne oblike elitne politike“.

Zbog toga ni jedna od tih sukobljenih grupa nije uspjela dobiti veliku podršku u glavnom gradu. Partizani nisu uspjeli dobiti veliku podršku „zbog vrlo jake vjerske kulture grada, njegovog kosmopolitnog karaktera i sveprisutnog straha od komunističke vlasti među lokalnom elitom“. U poslijeratnim narativima, muslimani su tretirani kao dobri (ako su bili u partizanima) ili loši

(ako su saradivali sa ustašama ili nacistima), ali se većina, međutim, „nalazila između ovih ideoloških eskrema i provela je veći dio rata u pokušaju da izbjegne nasilje i jednih i drugih“ i na taj način su pokušali ostvariti svoje ciljeve. „Ovi lokalni pokreti su imali tendenciju da raskidaju veze sa širim nacionalnim i međunarodnim programima i fokusiraju se na pitanja koja direktno utiču na grad (...). Tek 1945. su neki od ovih pokreta integrirani u širi narativ otpora, narativ koji bi gradski čelnici u svoje vrijeme odbili“.

Osnovna teza knjige je, dakle, da sarajevske vlasti nisu bile zadovoljne pokušajima „nacionalizacije“ Sarajeva, koji su nametani iz središta NDH, ali one nisu imale hrabrosti da se suprotstave fašizmu, s kojim su pravili kompromis kako bi sačuvali neke svoje lokalne etičke vrijednosti. Ali, sve češće i same izložene nasilju, sarajevske vlasti su se na kraju rata pridružile partizanima, mada nisu time bili posebno oduševljeni. Knjiga se više fokusira na ulogu sarajevske vladajuće elite, a manje pažnje posvećuje običnim ljudima, ali su teze provokativne i zahtijevaju i širu diskusiju i nova istraživanja. Knjiga je nova po svom pristupu temi te pokazuje da su nam potrebna dalja istraživanja lokalnih iskustava u Drugom svjetskom ratu koja neće biti ograničena samo binarnim odnosom fašizma i antifašizma nego propitivati i povijesne slojeve koji ne pripadaju ni jednom ni drugom pokretu.

Husnija Kamberović

William Klinger i Denis Kuljiš, *Titov tajni imperij*, Službeni glasnik, Beograd 2019, 727 str.

Među historiografskim i publicističkim radovima koji se bave životom Josipa Broza Tita objavljenim nakon raspada Jugoslavije (Ridley, Goldstein, Pavlowitch, Pirjevec, Simić, Despot...), knjige W. Klingerera i D. Kuljiša *Tito: Neispričane priče* i *Titov tajni imperij* svakako bi se mogle svrstati među zanimljivije i osebujnije pokušaje rekonstrukcije lika i djela vjerojatno najmarkantnije jugoslavenske povijesne ličnosti 20. stoljeća. Nastavši u koprodukciji dva različita intelektualna pristupa (moglo bi se reći i senzibiliteta, temperamenta i stila), znanstvenog i publicističkog, ove knjige donose jednu prilično nekonvencionalnu interpretaciju Titova životnog puta i oblikovanja njegova osobnog habitusa, kontekstualizirajući i pozicionirajući njegovo djelovanje na relativno inovativan način u europske i svjetske političke tokove. Karakter ovoga publicističko-historiografskog projekta i određenu „internu podjelu rada“ možda najslikovitije ilustriraju profesionalne biografije i profili samih autora.

Autori

Ime Williama Klingerera, rođenog u Rijeci 1972., historičara po profesionalnoj vokaciji, ostalo je za njegova života relativno nepoznato izvan regionalnih historiografskih krugova. Nakon osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja u rodnom gradu, studira povijest na Tršćanskom sveučilištu, magistrira na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti (CEU) i doktorira na Odsjeku za povijest i civilizaciju firentinskoga Europskog univerzitetskog instituta (*European University Institute*) tezom o razvoju riječkoga autonomaskog pokreta *Negotiating the Nation: Fiume – From Autonomism to State Making (1848-1924)*.

Tijekom svoje znanstvene karijere, Klinger, „historičar multikulturnih identiteta i znanja“,^{*} uglavnom objavljuje na talijanskom jeziku, baveći se s jedne strane pretežito fujumanskim i julij-skokrajinskim temama, genezom nacionalnih pokreta u Rijeci, riječkim autonomaštvom i kratkotrajnim razdobljem državnosti, dok ga s druge strane, osobito posljednjih godina života, istraživački interesi usmjeravaju prema povijesti komunističkog pokreta, OZNA-e i личности Josipa Broza. William Klinger bio je i dugogodišnji suradnik („freelance-povjesničar“) rovinjskog Centra za povijesna istraživanja (*Centro di ricerche storiche*), a njegova historiografska karijera prekinuta je njegovom tragičnom smrću u siječnju 2015., u Astoria Parku u njujorškom Queensu.

Nedavno preminuli Denis Kuljiš, novinar, urednik, medijski poduzetnik i publicist, rođen u Splitu 1951., jedna je od najsamosvojnijih autorskih figura hrvatskog novinarstva u posljednjih četrdesetak godina. Svoje prve novinarske, kasnije i uredničke korake napravio je 70-ih godina prošlog stoljeća u okrilju tadašnje omladinske štampe. Počeo je u *Omladinskom tjedniku*, nastavio u *Poletu*, sudjelujući u oblikovanju novoga uređivačkog pristupa koji će *Poletu* priskrbiti kulturni status u tadašnjoj omladinskoj pop kulturi i sentimentalnom imaginariju kasnog socijalizma. Početkom 80-ih Kuljiš prelazi u novinsku kuću *Vjesnik*, radeći u redakcijama *Vjesnika*, *Starta*, *Danasa* i *Studija*. Krajem 80-ih, zajedno s partnerima osniva *Media Press* (kasniji *EPH-a*), medijsku kuću koja pokreće privatni nezavisni tjednik *Globus* u kojem će Kuljiš biti i prvi glavni urednik. 1990. vodi televizijski politički *talk show* „Kult ličnosti“, a 1995., nakon razlaza s Ninom Pavićem, s Ivom Pukanićem pokreće novi politički tjednik *Nacional*, koji se vrlo brzo etablira kao medij s izrazito kritičkim stavom spram tadašnjeg Tuđmanova autoritarnog režima. Nakon *Nacionala*, Kuljiš pokreće ne osobito uspješni dvotjednik *Ultra*, radi kao urednik u *Globusu* (drugi mandat) i hrvatskom izdanju *Playboya* te u suradnji s Brankom Matanom sudjeluje u pokretanju obnovljenog časopisa za kulturu *Gordogan*. Od sredine prvog desetljeća 2000-ih kao kolumnist objavljuje u brojnim novinama u Hrvatskoj, Srbiji, Sloveniji i Bosni i Hercegovini, a posljednjih nekoliko godina uglavnom na vlastitom web portalu *Žurnalist*. Kuljiš je autor i nekoliko zapaženih publicističkih knjiga (*Dva pamfleta protiv Tuđmana*, *Majmuni*, *gangsteri, heroji, geniji, lupeži i papci*, *Ad hominem...*) i romana *Hrvatski bog Merkur*.

Cijenjen zbog svoga vehementnog autorskog stila („prvi fantazist hrvatskog novinarstva“^{***}), ali ujedno i prezren i omražen u određenim novinarskim krugovima i dijelu političkog establišmenta, Kuljiš će zbog svojih tekstova biti čest gost hrvatskih sudnica, sudjelujući prema vlastitim riječima u oko 150 parnica. Njegovu osobnost koja je umnogome obilježila i knjige koje su predmet ovoga prikaza, vjerojatno je najvjernije portretirao Boris Rašeta u nekrologu objavljenom u tjedniku *Express* povodom Kuljiševe smrti: „Denis Kuljiš je spajao erudiciju polihistora i engleski tip rafinirane duhovitosti (osobine prilično rijetke u našem podneblju) s pitkošću teksta koji s lakoćom dopire do masa. (...) U sferi pisma osvojio je onaj prostor na koji dospjevaju samo rijetki: prostor slobode, gdje ne postoji obveza ni prema čemu osim prema atraktivnom tekstu. (...) Denis nije bio fanatik minijature, detaljist, čovjek koji provjerava sitnice – zanimala ga je, svjesno i namjerno, isključivo točnost šire slike. Njoj je sve podređivao i u njoj postizao uvjerljivost umjetnika. Lakše od drugih priznavao je pogreške, ali nije mario za njih.“^{****} Denis Kuljiš preminuo je u kolovoza 2019.

* <https://www.zurnalist.online/titov-tajni-imperij/titov-tajni-imperij-intervju-za-diplomacycommerce/3744/>

** „Nema sumnje, Denis Kuljiš bio je velikan hrvatskog novinarstva“, *Express*, petak 23. kolovoza 2019., br. 476, str. 8-9.

*** Ibidem.

Tito: neispričane priče

Prva knjiga ovoga biografskog diptiha, *Tito: neispričane priče*, objavljena 2013. u izdanju banjalučkih *Nezavisnih novina* i Kuljiševe samizdat platforme *Paragon*, iz današnje perspektive doima se kao neka vrsta inicijalnog koproducijskog pokušaja Klingera i Kuljiša u ovladavanju kompleksnim materijalom i postavljanja interpretacijskog okvira za bavljenje ličnošću Josipa Broza.

Prema riječima samih autora knjiga je bila zamišljena prije svega kao publicistički pothvat s utemeljenjem u „najnovijim znanstvenim istraživanjima“.* Njzinu okosnicu u smislu izvornog materijala čine transkripti ‘memoarskih’ razgovora (prema Kuljiševim riječima „oko osam stotina kartica“) koje su s Titom i istaknutim ‘suputnicima’ njegove biografije (Vladimir Velebit, Rodoljub Čolaković, Stevo Krajačić, Svetozar Vukmanović Tempo, Vladimir Bakarić, Edvard Kardelj...) tijekom 70-ih vodili redatelj Veljko Bulajić i njegovi suradnici, pripremajući dokumentarni serijal o Titu „Titovi memoari“. Sama knjiga za koju je predgovor napisao Geoffrey Swain, pisac jedne od Titovih biografija i profesor na Sveučilištu u Glasgowu, strukturirana je u 21 poglavlje koja formalno kronološki prate Titov životni put od Kumrovcu do 1948. godine i „velike šizme“ u međunarodnom komunističkom pokretu, uz zadnje poglavlje koje u širokim potezima nastoji rezimirati glavne tokove Titova djelovanja u poststaljinjskoj eri. Spomenute ‘čvrste’ biografske točke funkcioniraju kao polazište za rekonstrukciju ‘silnica’ i struktura tadašnje jugoslavenske i svjetske povijesti te kao neka vrsta šlagvorta za zanimljive i uglavnom pronicljive teze koautorskog tandema.

‘Atmosferu’ ove knjige dominantno određuje i oblikuje usmenohistorijski materijal na kojem je utemeljena. Spomenuti sloj relativno nepoznatih ili manje poznatih „rekonstrukcijskih i konstrukcijskih sjećanja“ glavnog protagonista knjige i ostalih kazivača održava većinu značajki karakterističnih za usmenohistorijske izvore – s jedne strane, intimnost perspektive, ‘autentičnost’ i ‘punoću’ povijesnog iskustva te samim time i stanovitu apokrifnost u odnosu na narativ *mainstream* historiografije, ali s druge strane i određenu interpretativnu subjektivnost, selektivnost, ‘nepouzdanost’, učitavanje naknadno stečenih spoznaja i možda najvažniju od svih značajki, društvenu uvjetovanost ‘sjećanja’. Pri ovoj procjeni treba uzeti u obzir i da se radi o transkribiranom obliku izvorno usmenih kazivanja, koji već sam po sebi podrazumijeva određenu informacijsku redukciju elemenata potencijalno značajnih za interpretaciju ovakvog tipa izvora (vokalne specifičnosti, intonacije, pauze...). Autori se relativno solidno nose s kritikom, analizom i interpretacijom ovakvog materijala, povezujući ga i uspoređujući s drugim izvorima i već etabliranim činjenicama, temeljeći počesto na njima zanimljive psihološke i motivacijske karakterizacije Josipa Broza Tita.

Osnovni narativ knjige obogaćen je i iznimno sadržajnim i leksikografski pregnantnim biografskim minijaturama poznatih i manje poznati ‘dramskih’ figura koje susrećemo na stranicama ove dokumentarističke proze. Usporedba koja se zbog autorskog stila i pomalo ‘apokrifne’ atmosfere i tematike sama od sebe nameće, i od koje teško može pobjeći čitatelj obje knjige,

* „Ova je knjiga zamišljena kao publicistički pothvat, ali se pritom koriste rezultati najnovijih znanstvenih istraživanja. Fusnote nismo upotrebljavali da priskrbimo akademsku legitimaciju, nego kao pripomoć čitatelju. Stoga su to većinom kratke biografije ličnosti koje se spominju u tekstu, odnosno opis manje poznatih događaja ili mjesta. Samo ondje gdje su podaci manje poznati, ili ako je riječ o kakvoj tvrdnji koja može izazvati kontroverze, stavili smo uputu na dokumentarni, odnosno znanstveni izvor.“, *Tito: neispričane priče*, str. 415.

svakako je ona s *Decom komunizma* Milomira Marića, koju i sami autori notiraju u svojim *Bibliografskim bilješkama*, karakterizirajući je kao „iznimno popularno“ publicističko djelo iz 80-ih i „prvo te vrste“ utemeljeno na pristupu „Udbinim dosjeima“. Ono što daje poseban ton knjizi prepoznatljiv je Kuljišev jezični manirizam, koji je i mimo svih drugih osebnosti čini pitkim i zabavnim publicističkim štivom.

U kontekstu ‘prve’ knjige vrijedi spomenuti i umjereno polemičnu, ali korektnu razmjenu mišljenja iz 2013/14. između profesora Tvrтка Jakovine s Odsjeka za povijest FFZG-a i koautorskog dvojca na stranicama časopisa *Politička misao*, koja je uslijedila nakon objave knjige. Tvrtko Jakovina u svom osvrtu na Kuljiševu i Klingerovu knjigu,* uz brojne komplimente (intrigantnost određenih teza, zaključaka i zapažanja, slikovito portretiranje, duhovitost i majstorsko vladanje jezikom...), apostrofira i određene faktografske propuste, interpretacijske ‘nategnutosti’ i nedosljednosti, ali i po njegovoj procjeni nekorištenje nekih važnih radova (posebice hrvatskih autora) značajnih za povijesni kontekst i teme o kojima je riječ. U svome odgovoru,** autori priznaju određene faktografske propuste, ali i odvažno ulaze u polemiku braneci i dodatno pojašnjavajući neke od najvažnijih problematiziranih zaključaka, ujedno zahvaljujući profesoru Jakovini na pažljivom čitanju i prezenterkom trudu koji je uložio predstavljajući knjigu na promociji u Muzeju Mimara. Kuljišev i Klingerov odgovor završava minilamentacijom na zajedničkoj „točki dodira“ s jednim od zapažanja iz osvrta Tvrтка Jakovine – iščekivanjem relevantnoga historiografskog „tumačenja Tita iz Zagreba“ koje se „čeka već desetljećima“ ili barem adekvatne recepcije onoga što stiže „možda okolišnim putem, od riječkog povjesničara koji objavljuje u europskom kulturnom prostoru i od jednog publicista s iskustvom u investigativnom novinarstvu“***

Titov tajni imperij

Šest godina nakon izlaska prve knjige, u izdanju beogradskog *Službenog glasnika* izlazi *Titov tajni imperij*, druga knjiga iz opusa koautorskog dvojca Klinger-Kuljiš. Radi se o bitnom ambicioznijem djelu od preko 700 stranica, s opširnom kritičkom bibliografijom i biografsko-bibliografsko-interpretacijskim napomenama uz svako od 50 poglavlja knjige organizirane u četiri cjeline – *Agent Kominterne* (1-14), *Komandant tajne armije* (14-24), *Tajni imperij* (25-49) i *Brionska Internacionala* (50). Nova knjiga rezultat je proširenog istraživanja utemeljenog na materijalima i spoznajama iz prethodne knjige, kao i višegodišnjega „dubinskog kopanja“ po beogradskim, ali i nekim drugim arhivima. Rezultat je bitno ozbiljniji rad koji svojom ambicijom i zamahom izlazi iz, za koautorski dvojac očito pretijesnih, puko biografskih okvira i pretvara se u panoramu „klandestinih“ struktura europske, pa i svjetske politike dobrog dijela 20. stoljeća. Radi se o ‘biografiji’ u kojoj se njezin glavni lik počesto doima više kao neka neprisutno sveprisutna pozadinska siva eminencija, povezana bezbrojnim hipervezama s vrtlogom bezbrojnih paralelnih tokova svjetske povijesti, nego kao ‘eksplicitni’ središnji lik čiji se biografski detalji minuciozno rekonstruiraju.

* *Politička misao*, god. 50, br. 4, 2013, str. 209-215.

** *Politička misao*, god. 51, br. 1, 2014, str. 173-179.

*** ibidem

Ovu, prema riječima pisca pogovora Radivoja Cvetičanina, „vedru, inteligentnu, ekscentričnu“ knjigu otvara predgovor „Maršal s instinktom predatora“ novinara, urednika, esejista, publicista i prevoditelja Marka Grčića, dok pogovor „Jedan postmoderni Tito“ potpisuje već spomenuti beogradski novinar, urednik i suvlasnik dnevnog lista *Danas*, svojedobno ambasador Republike Srbije u Hrvatskoj i pisac biografije Radomira Konstantinovića, autora kulturne „Filosofije palanke“. Ova dva lucidna teksta svaki na svoj način elokventno naznačuju najvažnije gradivne elemente ove „pustolovne biografije“ – sustavnu demistifikaciju lika i djela Josipa Broza Tita („oslobađanje od personalne čarolije naslovnog lika“), potenciranu ambivalenciju između portretiranja „organizacijsko-akcijskog bogatstva“ Titova makijavelističkoga političkog vitalizma i „ideološko-intelektualnog siromaštva“ njega kao teoretičara, vješto montažno žongliranje s različitim vrstama tekstova od kojih je komponirana knjiga („oralna istorija, arhivska građa, autorski narativi“), komplementarnu prirodu podjele rada i egzekutivnih doprinosa unutar koautorskog tandema te vrhunski autorski *storytelling* koji balansira između „istoriografije i literature“ („Kuljiš zna dovesti stvari na samu ivicu fikcionalnog, ali zna ih (...) otuda i vratiti na ravan hladne *povijesti*“).

Spomenutim dobro pogođenim uvidima vrijedi dodati i nekoliko osobnih zapažanja. Prije svega već spomenuti vrhunski *storytelling* kao jedno od najuočljivijih obilježja ove knjige usidrene između publicistike i historiografije zasnovan je na vještom kombiniranju pripovjednih registara i jezičnoj funkcionalno-stilskoj hibridizaciji koja varira između znanstvenog i publicističkog, ali i književno-umjetničkog i kolokvijalnog stila, približavajući prozni materijal svojom 'literarnošću' na trenutke i dokumentarnoj književnosti. O toj 'literarnosti' među brojnim primjerima zorno svjedoči i odlomak na početku 7. poglavlja:

„Kad je na proljeće 1934. izašao iz zatvora u drevnoj Frankopanskoj kuli provincijskog hrvatskog gradića Ogulina, Josip Broz bio je još epizodist u velikoj režiji svjetskog prevrata što upravo započinje na evropskom kontinentu. (...) Nizak četrdesetogodišnjak, neuočljive pojave; jedino prodoran pogled svijetloplavih očiju pridaje iznimnost licu tog robijaša s upalim obrazima. Odlučnost ili prkos odaje isturena brada, što se bolje uočava na uljenom portretu koji je naslikao njegov kompanjon iz kaznionice nego s fotografija iz policijske kartoteke u ispravama kojima se služio u to doba. (...) Dok se cijela Evropa ruši, pa se navješćuje novi poredak koji obećava svjetski sukob totalitarnih, futuristički dizajniranih političkih blokova, zasnovanih umjesto na tradicijama na projektima budućnosti, tko bi u ovom neupadljivom liku, koji izlazi iz zatvora u beznačajnoj zemlji na periferiji Evrope, mogao prepoznati čovjeka sudbine koji će u budućim događajima odigrati jednu od ključnih uloga?“

Ono što dodatno 'oneobičuje' *Titov tajni imperij* i čini ga iznimno čitateljski atraktivnim za određeni tip literarnog ukusa jest i 'krležijanski' stilizirana i retroaktivno osuvremenjena terminologizacija fenomena iz prošlosti u kojoj nailazimo odjeke različitih sinkretistički asimiliranih vokabulara (marketing, filmovi, špijunski romani...). Npr. str. 102:

„Ali, u tom vrenju postoji samo jedna ozbiljna korporacija čiji je core-business prevratničko djelovanje na svjetskoj skali. Riječ je o moskovskoj multinacionalnoj korporaciji koja provodi sveobuhvatna teorijska istraživanja uz primjenu najmodernijih saznanja političke sociologije, školuje i indoktrinira adepte sa svih kontinenata, te istodobno upravlja globalnom agenturnom mrežom koja povezuje njene striktno ustrojene političke filijale. Crveni orkestar.“

Ili str. 89:

„Tito je, naslućuje bivši državni tužilac koji ga je optužio na „Bombaškom procesu“, iskoristio suđenje i senzacionalni novinski publicitet za vlastitu promociju. Što bi se reklo današnjim riječnikom, „izbrendirao se uz pomoć medija“. Među vodećim partijskim kadrovima, bez pet godina robije, on bi bio nitko i ništa. Kad se pregleda komunistička top-lista, njegovih pet godina (plus osam mjeseci za pokretanje štrajka u Kraljevici za što je ranije uvjetno osuđen u Ogulinu pa mu je kazna pribrojena) značila je plasman u drugu ligu. Za prvu, ležalo se po 10-15 godina, poput Hebranga i Ivana Milutinovića, također člana ratnog Politbiroa KP Jugoslavije. Šampioni su pak prosljeđivani ravno u komunističku Walhallu – policija bi ih likvidirala prilikom insceniranog pokušaja bijega ili bi skočili kroz prozor na trećem katu... Tito je već u prvoj prilici pokazao fenomenalan talent za upravljanje javnom predodžbom, što je ključno svojstvo svakog lidera.“

Ili pak str. 286:

„Državniku u nastajanju potrebne su, naime, državničke parafernalije. Zapravo cijeli image-design. Da nije tako utegnuto i „upicanjen“ za svako slikanje i poziranje, izgledao bi kao još jedan od prljavih, neobrijanih i zgužvanih muškaraca koji ga okružuju. I cijela se stvar ne bi mogla plasirati kao herojska saga iz mitske postojbine barbarogenija koju je još poslije prethodnog rata za englesku publiku literarizirala Rebecca West, ljubavnica H. G. Wellea, kao inačicu bajronovske grčke balkanske romanse. Grčka je prva država, stvorena na jednoj međunarodnoj konferenciji, priznanjem velikih sila, a i Tito se namjerava poslužiti romantičarskim presedanom dok kreira svoju državu...“

Bezbroj je ovakvih virtuoznih slaloma koji obiluju analogijama sa suvremenim referentnim točkama, iskre publicističkom intuicijom i historiografskom ambicijom i pršte od egzaltiranih procjena u službi egzerciranja stilističke bujnosti. Potpuno netipično za bilo kakav historiografski rad. No, radi li se ovdje uopće samo i dominantno o historiografiji?

Treća stvar na koju vrijedi skrenuti pozornost je izuzetno disperzirana galerija ‘dramskih’ likova s *cameo* ulogama u središnjoj priči ove monumentalne panorame, koja svojom brojnošću na trenutke podsjeća na gabarite *Rata i mira*. Multinacionalni Kominternini aparatčiki i obavještajci fluidnih etničkih identiteta, *Španci i Abesinci*, beogradski profesori-komunisti, sovjetski generali i anglo-američki emisari, grčki, albanski, talijanski, francuski i španjolski gerilci i operativci, svjetski, balkanski i partijski lideri, generacije slovenskih, hrvatskih, srpskih i jugoslavenskih komunista..., svi oni sa svojim kratkim, faktografski nabijenim biografskim crticama kontekstualizirani u šire okvire. Gotovo nitko od njih ne ostaje makar nakratko ‘elaboriran’ nekom barem usputnom biografskom crticom i uvezan u strukture ove gigantomahijske panorame, tako da radoznali čitatelj s jedne strane ostaje zgranut dimenzijama ovog pokušaja rekonstrukcije prošle stvarnosti, ali i ugodno spoznajno popunjen novim uvidima u isprepletenost i međupovezanost povijesnih trajektorija portretiranog vremena.

U formalno-strukturnom smislu autori nas u ovaj „postmoderni pikarski roman“ uvode *flash forward* poglavljem *Zvijezda je rođena: Pantovčak 1928.*, koje se bavi Osmom konferencijom zagrebačke organizacije KPJ, jednom od mitskih točki Titove hagiografije, točkom njegova izlaska iz relativne anonimnosti i stupanja na ‘javnu’ partijsku scenu. Prema autorima, beskompromisni „antifrakcionaški“ nastup na konferenciji i izbor za političkog sekretara zagrebačke organizacije KPJ, zajedno s Bombaškim procesom u studenom iste godine, predstavljaju određenu

prekretnicu u Titovoj društvenoj promociji, s dalekosežnim implikacijama koje autori u ovom svojevrsnom *intru* knjige interpretiraju kao neku vrstu znakovitog 'znamenja' njegove buduće 'karijerne' putanje.

Slijedeći strukturnu matricu etabliranu u prethodnoj knjizi, autori svakom naslovu poglavlja pridružuju određenu po njima bitnu referentnu godinu, koja funkcionira kao okosnica šire i fleksibilne vremensko-prostorne elaboracije. Tako npr. već 2. poglavlje *Sibirska odiseja zagorskog cugfirera: Omsk 1917.* zapravo u glavnim crtama rekapitulira Titovo djetinjstvo, *šlosersko* nauko- vanje, regrutaciju, prve godine rata, rusko zarobljeništvo, putešestvije po revolucijom zahvaće- noj Rusiji i povratak kući. U tom smislu ilustrativno je i poglavlje 33. *Tri titoistička evanđelista: Trst 1945.*, koje skicira doseg Titovih „agenturnih“ veza i taktičko-strateških operacija pred kraj 2. svjetskog rata na prostoru od Španjolske, Francuske i Italije pa do Albanije i Grčke u prilič- no fluidnom vremenskom obuhvatu od 30-ih do 50-ih godina. Ili pak poglavlja od 23. do 30., koja sva u podnaslovu imaju godinu 1944. Ova poglavlja zahvaćaju široku i kompleksnu sliku Europe u ratu, od portretiranja šefa sovjetske misije i njegovih suradnika pri Vrhovnom štabu, sovjetskih interesa u Jugoslaviji i na Mediteranu, odnosa savezničkih vojnih misija na terenu u Jugoslaviji, genezi, tijeku i *aftermathu* Desanta na Drvar, konsolidaciji NOP-a na Visu, perso- nalizaciji Titova odnosa s Churchillom, Titovih paralelnih političko-komunikacijskih kanala, ZAVNOH-ovskog narodnofrontovskog koncepta u okvirima Staljinove nijansirane inozemne realpolitike, oslobođenja Beograda i ofenzivnih djelovanja u drugim dijelovima zemlje, pa do „osvajanja Balkana“ i zauzimanja strateških pozicija u Albaniji i Grčkoj, ali i na sjeveru Italije.

Unutar opisane strukture, prva cjelina knjige (*Agent Kominterne*), uz neizbježne *bildungs* reminiscencije, predstavlja intrigantnu rekonstrukciju Titova 'kaljenja' u vatri svjetske revolucije i odnosa u predratnoj KPJ u svojevrsnom kominternovsko-enkavedeovsko-gruovskom herme- neutičkom kontekstu, odnosno perspektivi uloge u obavještajnoj mreži centra svjetskoga komu- nističkog pokreta, čvrsto upregnutog u vanjskopolitičku pragmu sovjetske države i zloćudnoga staljinskog eksperimentiranja sovjetskim društvom.

Druga cjelina knjige (*Komandant tajne armije*) elaborira Titovu transformaciju od komin- ternovskog agenta i organizacijskog sekretara jedne u očima Kominterne suspektne balkanske komunističke partije do prominentnog vođe vjerojatno najuspješnijega autohtonog pokreta ot- pora u tadašnjoj Europi i glavnog, i na određeni način svojeglavoga, polusamostalnog eksponen- ta Staljinove politike u jugoistočnoj Europi i na Mediteranu.

Treća cjelina knjige (*Tajni imperij*) bavi se korijenima jugoslavenske komunističke mini- imperijalne poratne politike i obuhvatom Titove influenserske 'mreže', sukobom sa Staljinom, ekskomunikacijom iz međunarodnoga socijalističkog pokreta, Titovim osamostaljivanjem i približavanjem Zapadu, aranžmanima s Hruščovom te oblikovanjem Titove svjetske politike i njegovim izrastanjem u jednog od lidera Trećeg svijeta.

Četvrta i završna cjelina knjige (*Brionska Internacionala*) sastoji se od samo jednog, *extended play* poglavlja s naslovom koji priziva popkulturalne evokacije (*Obrana i posljednji dani: Brioni 1964-1980.*). Autori u ovom poglavlju portretiraju jednog pomalo 'dekadentnog', *celebrity* Tita, koji je svojim vlastitim značajem i globalnom karizmom prerastao okvire države koju utjelovljuje i predstavlja, i koji radije krstari oceanima i *mingla* sa svjetskim državicima od bavljenja doma- ćim političkim temama svoje *boutique* države onkraj hladnoratovskih blokova.

Što naposljetku reći o skiciranom portretu glavnog lika? Kakav je zapravo Tito promotren kroz Klinger-Kuljiševu sitnozorsku optiku?

Po našem sudu radi se prije svega o čovjeku izražene osobne ambicije koja je glavni akcelerator i katalizator svih njegovih postupaka. Skromnog podrijetla i obrazovanja, visokoga aspiracijskog horizonta; pustolovnog duha i raznovrsnih, svaštarskih iskustava; izrazitog instinkta za samoodržanje i znatnoga političkog i autopromocijskog talenta; samouvjerenog, distanciranog i nepovjerljivog, ali po potrebi šarmantnog i magnetičnog, odnosno beskrupuloznog i brutalnog; vrsnoga političkog tehnologa i pravovjernoga ideološkog vjernika, ali i dovoljno neopterećenog i 'moralno' fleksibilnog kada su u pitanju 'viši' interesi; čovjeku hedonističkog *lifestyla* i klasičnog, pomalo malograđanskoga 'habsburškog' ukusa; čovjeku koji je kao i mnogi iz njegove generacije, dijelom iz iskrenog uvjerenja, dijelom iz 'karijernih' razloga izabrao rad u opasnoj i bespoštedno kompetitivnoj organizacijskoj kulturi jedine prave, univerzalne i apostolske „multinacionalne korporacije“ svoga vremena, odvojivši naposljetku silom prilika svoj *start up* projekt od matične firme i trajno mu udarivši svoj personalni pečat do kraja njegova roka trajanja.

Šteta bi bilo u ovoj karakterizaciji ne pozvati se još jednom na Cvetičanina i Grčića:

„Titov lik kakvim ga je Kuljiš napravio ima istorijske gabarite spolja, i sve crte jednog ingenioznog mračnog vladara iznutra.“ i:

„Možda je odgovor u njegovu karakternom paradoksu, tj. da se uvijek identificirao jedino sam sa sobom, s onim idealnim sobom što mu ga je, najvjerojatnije osvijestila prirodna volja za moći (Wille zur Macht) u staljinskim agenturnim i vojnim školama. Očito je imao predatorski instinkt mungosa među kobrama. Samo je takva volja mogla, na svojem terenu, izvojevati pobjede protiv Hitlera i Staljina i, što je još zagonetnije, slomiti staljinizam u vlastitoj Partiji i vojsci i prisiliti Srbiju da se odrekne domaćih državnih i političkih monarhijskih tradicija kako bi, s Hrvatskom, postala okosnica Jugoslavije, države uvijek neusporedivo manje važne od svojeg tvorca. (...) Tito je, po mojem mišljenju, bio više Godfather nego klasični diktator, postigavši jedinstven cilj, tj. da su se takve mamutske organizacije poput JNA ili tajnih službi poistovjećivale s njime, a ne on s njima, i da je i Jugoslavija bila njegova, a ne on njezin. Pa ipak je zračio opasnim šarmom, osvajačkom ljudskošću koja je mnoge stajala glave.“

Ono što ovoj knjizi ne oduzima na šarmu, ali svakako da na zanatskoj bespriječnosti, brojne su, teniskim vokabularom rečeno, „neprisiljene“ pogreške – od običnih tipfelera i 'hiperijekavizacijskih' pravopisnih omaški („zapovijednik“, „izvijesće“, „riječnikom“...) do nepotrebnih previda i sitnih ničim izazvanih šlampavosti koje obično bivaju počišćene standardnim supervizijskim čitanjem. Tako npr. autori u 1. poglavlju datiraju 8. konferenciju u veljaču 1928. (ispravno), dok se u 4. poglavlju spomenuta konferencija zbiva u „aprilu“; u 2. poglavlju autori rutinski mjesto Titova rođenja smještaju u Sloveniju (?); u 3. poglavlju začće Titove i Pelagijine kćerke Zlatice (1921.-1923.) autori smještaju u Rusiju, iako se Tito iz Rusije prema autorima vraća krajem 1919.; u 5. poglavlju Radićevo odustajanje od republikanizma i izlazak iz zatvora datiraju izborima iz 1927.; u 5. poglavlju na str. 102 nalazimo sljedeću očigledno krivo datiranu rečenicu: „Kralj je 6. siječnja 1934. (?) dok je Broz još ležao u Mariboru, ukinuo Ustav i parlament te osobno preuzeo vlast, a svog favorita Petra Živkovića doveo na mjesto predsjednika vlade.“; u 10. poglavlju Stjepan Cvijić na trenutak postaje i Vladimir Cvijić; u napomenama uz 35. poglavlje Dragica Srzentić je malo Danica, a malo Dragica... Lista ovakvih nezgrapnosti je podugačka, a neke kompliciranije nema smisla niti detaljnije raspetljivati. Također, ponekad zbog manjkavoga referencijalnog okvira nije sasvim jasno otkuda autori crpe neke od prezentiranih biografskih podataka i spoznaja.

Ovom je izdanju knjige očigledno nedostajala čvršća urednička ruka i pomnija redaktorsko-korektorska intervencija, a vjerojatno i zanatska historiografska pedantnost prerano preminulog Williama Klingera. Nadajmo se samo da će u nekom eventualnom budućem izdanju ovakve sitnice koje nepotrebno pomalo kvare dojam biti temeljito ispeglane.

Kao kuriozitet nije na odmet spomenuti i potpuno 'bibliografsko' ignoriranje Titove biografije Ive i Slavka Goldsteina izašle 2015., odnosno već šest godina prije na stanicama *Političke misli* apostrofiranoga nedostajućeg relevantnog „tumačenja Tita iz Zagreba“. Jedno od mogućih objašnjenja ovoga zanemarivanja možemo naslutiti iz intervjua s Denisom Kuljišom objavljenom na portalu Aktiviraj Karlovac 2017. Na pitanje Tomislava Čadeža o usporedbi njegove i Klingerove 'prve' knjige o Titu s *Titom* oca i sina Goldsteina, Kuljiš odgovara: „Odložio sam tu knjigu čim sam vidio da nema niti jednu fusnotu. Zašto bih čitao nešto bez jedne fusnote?“*

Sasvim u duhu kuljiševske paradoksalnosti, Kuljiš će nepune dvije godine kasnije i sam, uz virtualnu Klingerovu prisutnost, objaviti knjigu o Titu (koju upravo predstavljamo ovim tekstom) bez fusnota u strogoj smislu riječi, smjestivši 'fusnote', odnosno „znanstvenu aparaturu“, baš kao i Goldsteinu u svojoj biografiji, na kraj svakog od poglavlja u obliku bilješki ili 'napomena'.

Pored svih nabrojanih, donekle i efemernih nedostataka, ovo je knjiga čije teze i novootvorene perspektive Titove epohe zaslužuju ozbiljnu recepciju i diskusiju u široj kulturnoj javnosti. S gledišta historiografije, osim obilja epistemološki poticajnoga novog materijala, knjiga pruža polaznu osnovu za podrobnije istraživanje brojnih intrigantnih tema otvorenih njome, ali i funkcionira kao ogleadni egzemplar jednoga vrhunskog, nažalost prerano utrnutoga pripovjedačkog stila, koji često nedostaje našoj društveno-humanističkoj prozi.

Tomislav Štuka

Richard Mills, *Nogomet i politika u Jugoslaviji. Sport, nacionalizam i država*, prevela s engleskog Ivana Karabaić, Profil, Zagreb 2019, 408 str.

Knjiga britanskog povjesničara Richarda Millsa, *Nogomet i politika u Jugoslaviji. Sport, nacionalizam i država*, doživjela je svoj prijevod na hrvatski jezik 2019. godine, godinu dana nakon izlaska originalne verzije na engleskom jeziku 2018. godine.

Mills u svojoj knjizi stavlja nogomet, odnosno zbivanja oko nogometa, u povijesni kontekst društveno-političkih događanja tvrdeći kako se preko njega najbolje može shvatiti što se u 20. stoljeću događalo na današnjem području bivše Jugoslavije. Zaključuje kako je nogomet bio ne samo ogledalo stanja u društvu, odraz ideologije ili poligon manipulacije svake vlasti, već je i sam u mnogim slučajevima i najavljavao događaje. U konačnici, za svoje su ga ciljeve iskorištavali i svi režimi koji su se izmjenjivali na vlasti, ali i njihovi protivnici.

Uz dozu povremenog putopisnog stila, služeći se postojećim radovima povjesničara i sociologa iz čitave regije, kao i novinama, sjećanjima suvremenika, fotografijama, arhivskim izvorima i intervjuima, Mills kroz niz nogometnih priča piše o povijesti Jugoslavije od njenog nastanka nakon Prvog svjetskog rata do raspada 1990-ih. Knjiga ima devet poglavlja, a s obzirom na količinu sadržaja može se reći da ju je autor podijelio na vrijeme prije i poslije Tita.

Prvo poglavlje se bavi međuratnim razdobljem 1919.-1941. te kroz priče o JNS-u, Svjetskom prvenstvu 1930., ligaškim derbijima i dr. govori o problemima i izazovima s kojima se susretala novonastala južnoslavenska kraljevina kao što su različitosti u kulturi i razvijenosti njenih dijelova, uređenju države, obračunima s radničkim pokretima ili npr. stvaranju Banovine

* <https://aktivirajkarlovac.net/2017/10/denis-kuljis-drzavu-treba-srezati-na-pola/>

Hrvatske. Drugo poglavlje je autor posvetio razdoblju 1941.-1945. opisujući ratne okolnosti pomoću tadašnje ligaške organizacije u novoformiranim političkim tvorevinama, spominjanjem reprezentacije NDH itd. Posebna pozornost posvećena je Hajduku u sklopu Narodnooslobodilačke borbe i njegovoj preobrazbi od buržoaskog kluba u simbol partizanskog pokreta. U trećem poglavlju se govori o razdoblju 1945.-1948. u kojem na primjeru ukidanja klubova poput Građanskog i BSK-a, poteškoća oko stvaranja federalne lige, osnivanja novih klubova Dinama, Zvezde i Partizana i dr. autor piše o događajima i postupcima nove komunističke vlasti u neposrednom poratnom razdoblju.

Četvrto poglavlje je uglavnom usredotočeno na jugoslavenski „treći put“ nastao nakon raskola Staljin-Tito 1948. godine koji je našao svoju refleksiju i u nogometu s legendarnom pobjedom na Olimpijskim igrama 1952. nad SSSR-om, korištenju klupskih i reprezentativnih gostovanja po svijetu kao oruđa diplomacije i stvaranja svijesti o Jugoslaviji i njenom alternativnom političkom putu. Također, opisuju se i opasnosti od šovinizma s kojima se vlast sučeljavala s osvrtnom na relaciju Hajduk-Partija-Torcida. Sedamdesete godine, opisane u petom poglavlju, dotiču se atmosfere Hrvatskog proljeća te se u tom kontekstu spominju pokušaji decentralizacije JNS-a, promjena Dinamovog grba, proglašavanje Dinama nasljednikom Građanskog itd. Ostatak desetljeća je ipak obilježen stabilizacijom države, a sam je Kup Maršala u kojem su nastupali svi klubovi u državi predstavljao svojevrsnu kulminaciju ujedinjujuće snage jugoslavenskih naroda i narodnosti.

U poglavlju *Nakon Tita – nacionalizam* Mills aludira na slogan „I poslije Tita – Tito“ i njegovu neuspješnost u praksi budući da je u stvarnosti nacionalizam polako, ali sigurno, koračao na političku i društvenu scenu kako su se osamdesete bližile kraju. Opisani su odjeci koje su na nogomet imali nemiri na Kosovu, uspon Miloševića, ukidanje autonomija SAP-ima, a sve je bilo dodatno povezano s time što je val nacionalizma korespondirao s razvojem navijačkog huliganizma. Sedmo poglavlje je posvećeno maksimirskim neredima 1990. – Bobanov udarac se nalazi i na naslovnoj korici knjige – u kojem, osim pogleda na sam događaj iz perspektive i zagrebačkog i beogradskog tiska, autor ističe njegovu simboliku za Hrvate i za Srbe vezanu za tadašnju atmosferu i budući rat, ali i napominje kako se prethodno dogodilo previše „generalnih proba“ što se tiče navijačkih nereda tako da ovaj nije bio nikakvo iznenađenje.

Predzadnje poglavlje *Narubu: Sezona 1990/91* govori o državi na izdahu što se kroz zbivanja oko nogometa moglo vidjeti na slučaju Hajdukovog skidanja grba s petokrakom na australskoj turneji, zviždanja himni na Maksimiru protiv Nizozemske pred samo Svjetsko prvenstvo u Italiji, spaljivanju zastave na Poljudu, željom HNS-a za istupom iz NSJ i nizom drugih incidenata i zahtjeva. U posljednjem, devetom, poglavlju knjige Mills govori o konačnom raspadu Jugoslavije i o ratnim godinama u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini pišući o Arkanu i Delijama, zabrani nastupa reprezentacije na Europskom prvenstvu 1992., o kninskoj Dinari i Republici Srpskoj Krajini, te opisujući uvjete i atmosferu koji su okruživali kako hrvatske klubove u novoformiranoj hrvatskoj ligi, tako i oko onih koji su, barem još neko vrijeme, ostali u jugoslavenskoj.

Govoreći o nedostacima knjige, autorovim propustima ili, najblaže rečeno, *onome što je moglo biti bolje*, netko će možda istaknuti kako se Mills puno oslanja na izvještaje i sekundarne povijesne izvore, da je mogao napraviti više intervjua sa samim akterima huliganskih izgređa, da je trebao posvetiti veći dio sadržaja vremenu prije 1980. ili da je trebao više pisati o reprezentativnom nogometu. Nadalje, da premalo pažnje posvećuje nogometu u Sloveniji, Makedoniji, Kosovu ili „manjim klubovima“ iz Srbije i Hrvatske, ili, pak, da je u svojoj knjizi ponudio prostora nekim klubovima čija je pojava bila beznačajna u jugoslavenskom nogometu. Također, zamjerit

će mu se što u pojedinim dijelovima, osobito u „vječno osjetljivim“ ‘40-ima i ‘90-ima, (ne) prati službeni nacionalni narativ određene zemlje ili narativ lijeve/desne strane [npr. *Oslobodilački nogomet 1941-45* (str. 40); *srpske snage su osvojile Vukovar* (277)] – što će neki vrlo lako interpretirati kao autorovo podilaženje *drugoj strani*, a time i kliznuti u generalizaciju cijelog djela kao prohrvatskog, projugoslavenkog i sl. Međutim, s obzirom na širinu područja i gotovo stoljetno razdoblje kojim se autor bavi, svi ti nedostaci zvuče kao traženje dlake u jajetu.

Millsova knjiga ima svoju vrijednost iz više aspekata. Kao prvo, čitatelj ne mora nužno biti ljubitelj nogometa kako bi saznao nešto novo iz društvenih, ekonomskih ili političkih zbivanja Kraljevine Jugoslavije, NDH, socijalističke Jugoslavije i naposljetku ratova 90-ih, jer je nogomet ovdje tek svojevrsno pomoćno sredstvo da se ispriča povijest područja bivše Jugoslavije u 20. stoljeću.

Nadalje, osim što je spomenuo sve najznačajnije događaje u jugoslavenskom nogometu, u tristotinjak stranica teksta Mills je povezo društvena i politička zbivanja s epizodama i crticama iz povijesti ne samo najpopularnijih klubova u državi već i onih poput RNK Splita, Veleža, kragujevačkog Radničkog, novosadskog Ujvidekija, tršćanske Ponziane, Kvarnera, FK Prištine, Maribora, mostarskog Zrinjskog i brojnih drugih klubova, obogativši ih i s izjavama i detaljima iz života stotinjak igrača i drugih nogometnih djelatnika. Tako da sve i da su one već poznate pojedinim analitičarima, istraživačima ili jednostavno zaljubljenicima u ovu igru, vjerujem da svatko i dalje može pronaći mnogo toga što nije znao ili o njima nije promišljao u određenom povijesnom kontekstu.

Također, vjerujem kako su većini, ipak, nepoznati detalji, pogledi i događaji koji se vežu za „tuđi“ klub, i upravo u tome leži sljedeća vrijednost Millsovog djela. Možda će mu se predbacivati da kao stranac nema bolji uvid u određena događanja kao ljudi s ovih prostora, osobito svjedoci vremena, ali Mills je, za razliku od svih domaćih autora, prvi napisao rad koji iz nogometne perspektive objedinjuje povijesti svih područja Jugoslavije tijekom njenog postojanja. Pri čemu, razumljivo, najveći dio otpada na srpsku i hrvatsku povijest. A činjenica što je autor stranac, i još k tome iz mlađe generacije povjesničara, samo može otkloniti sumnju u njegovu određenu ideološku i nacionalnu obojenost, koja se više-manje veže za domaće autore što se dotiču spomenute tematike.

Millsovo djelo je u Velikoj Britaniji osvojilo nagradu Lord Aberdare za najbolju knjigu o povijesti sporta 2018. godine, a kakav će prijem i odjek imati u „zemljama seljaka na brdovitom Balkanu“ gdje svi sve znaju i gdje je svačija priča ona istinita, to će vrijeme tek pokazati.

Hrvoje Petrović

Davor Pauković, *Usred oluje: politička tranzicija u Hrvatskoj 1989./90., Srednja Europa, Zagreb 2018., 248 str.*

Problemski pristup u proučavanju sustavnih političkih, društvenih i ekonomskih promjena u Jugoslaviji s kraja 20. stoljeća, u kombinaciji s kompleksnom studijom procesa političke tranzicije u Hrvatskoj u vrijeme pada totalitarnih režima, predstavlja hvalevrijedan doprinos domaćoj historiografiji. Zahvaljujući iskustvu u istraživanju tranzicijskih tokova u Hrvatskoj, autor je čitateljstvu s lakoćom prezentirao ključne povijesne događaje, društvene inicijative i demokratske procese unutar konteksta istočnoeuropskih režimskih promjena. Nakon desetak godina istraživanja demokratizacije i nacionalne izgradnje u Hrvatskoj, izbora i predizbornih kampanja, hrvatsko-srpskih odnosa u tranziciji, problematike oblikovanja kolektivnog mentaliteta i

komemoracija u suvremenom hrvatskom društvu, ova knjiga predstavlja srž autorovog znanja o dinamičnom tranzicijskom razdoblju hrvatske suvremene povijesti. Za potrebe istraživanja ustupljeni su i korišteni dotad neobjavljeni dokumenti Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (CK SKH), novinski članci, a djelomično i memoaristika, što je zasigurno pružilo određenu dozu preciznosti i svježine u proučavanju hrvatske političke tranzicije. Prikaz liberalizacije socijalističkog društva i demokratizacije političkog života u Hrvatskoj upotpunjen je relevantnim politološkim i sociološkim istraživanjima. Knjiga je, stoga, namijenjena čitateljstvu koje zanima opći povijesni pregled političkih kretanja Socijalističke Republike Hrvatske (SR Hrvatske) od kraja osamdesetih godina 20. stoljeća pa do donošenja Božićnog Ustava 1990. godine. Istovremeno, namijenjena je i svima onima koji imaju potrebu produbiti svoje znanje o jugoslavenskoj krizi, stvaranju civilnog građanskog društva i prvim oblicima oporbenog političkog djelovanja, nastajanju nacionalnog pokreta te kreiranju samostalne i suverene hrvatske države. Iako se danas čini kako znamo mnogo o procesu tranzicije iz komunističkog u demokratski društveno-politički sustav, nedostaje nam čvršća argumentacija određenih uzročno-posljedičnih veza, odnosno, retrospekcija karakteristika, djelovanja i utjecaja hrvatske političke oporbe. Glavni segment knjige predstavlja analiza stanja u čitavoj Jugoslaviji koja nastoji dati snimak „duha vremena“ te prikazati okolnosti u kojim nastaju specifični programi i djelovanja novoformiranih političkih stranaka neposredno prije prvih parlamentarnih izbora u Hrvatskoj. Knjiga je pisana jednostavnim stilom, pruža teorijsku podlogu pojma tranzicije i dijakronijski presjek najznačajnijih zbivanja demokratizacijskih procesa kroz nekoliko poglavlja, pri čemu ne odstupa od kritičke analize pojedinih političkih postupaka.

Kako bi čitatelj mogao razumjeti pojam političke tranzicije, prepoznati njezine početke i uspješno detektirati unutarnje i vanjske faktore koji su na nju utjecali, u samom su uvodu knjige prezentirane teorije i modeli tranzicije, kojima se u pojedinim trenutcima možemo poslužiti za bolje razumijevanje hrvatskog slučaja. Prikaz političkog, društvenog i gospodarskog konteksta u sedamdesetima i osamdesetima nastavlja se u sljedećem poglavlju, pri čemu autor skreće pažnju na ključne točke delegitamacije Saveza komunista, koje će potaknuti val liberalizma i štetno utjecati na šanse za konsolidaciju reformiranih komunističkih političkih snaga u toj političkoj utrci. Istovremeno prati oprečne procese u SR Srbiji i SR Sloveniji između kojih se nalazi SR Hrvatska pasivizirana tzv. hrvatskom šutnjom, a koji se kreću u smjeru liberalizacije društva i reformiranja političkog sustava. U nastavku knjige problematizira se odnos Saveza komunista prema neodgodivim zahtjevima za višestranačjem, zbog čega partijska vlast, opterećena posljedicama ekonomske krize, nastoji zadržati dominantnu poziciju u društvu, no prekasno pristaje na uvođenje koncepta političkog pluralizma. Autor jasno označava nezavidno ekonomsko stanje federacije te ideološku krutost i konzervativizam Partije kao uvjete za stvaranje opozicijskog načina razmišljanja i djelovanja u društvu. U nastavku daje pregled prvih inicijativa za liberalizacijom sustava koje su dolazile od strane sveučilišnih nastavnika, umjetnika, novinara i intelektualaca. Spominje i ekološki pokret u Hrvatskoj koji zasigurno zaslužuje detaljniju povijesnu analizu u budućnosti. Proces oblikovanja specifičnog hrvatskog *zeitgeista* tijekom samog kraja osamdesetih godina bio je potaknut mobiliziranom javnošću koja je tada sve češće prakticirala razmjenu reformskih ideja i kritiku vlasti. Prepoznavši neke ključne slabosti tadašnjeg političkog sustava, poput nedovoljne međurepubličke suradnje u provođenju ekonomske i političke reforme, autor je prikazao proces hrvatske nacionalne homogenizacije te zbližavanja hrvatskih i slovenskih reformskih koncepcija kao izravnu posljedicu Miloševićeve centralističke i nacionalističke politike. U takvom ozračju nastaju i prva opozicijska politička udruženja u Hrvatskoj koja su se pri-

marno zalagala za donošenje novog ustava i uvođenje višestranačja. Prikazan je nastanak prvih nekomunističkih stranaka u Hrvatskoj, njihovi ciljevi i politička logika, kao i prve inicijative koje su dobile širu podršku javnosti i duboko protresle partijsku svijest o potrebi prilagođavanja društvu promjena. Zrelost Predsjedništva CK SKH za donošenje odluke o održavanju prvih višestranačkih izbora u SR Hrvatskoj stigla je kao posljedica nekoliko okolnosti, koje je autor grupirao u skupine unutarstranačkih, republičkih, federalnih i međunarodnih faktora. Upravo nam takav višedimenzionalni prikaz političke klime i društvenog stanja olakšava razumijevanje odnosa političkih elita, logiku razmišljanja reformskih i dogmatskih linija unutar Partije, kao i detekciju poruka koje su „antibirokratska revolucija“, *perestrojka* ili pad Berlinskog zida mogle prenijeti hrvatskom društvu u trenucima sveopće krize i previranja. Takvo je znanje ključno i za shvaćanje uspjeha Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) u osvajanju vlasti na prvim višestranačkim izborima u proljeće 1990. godine. Autor je stoga secirao „ponudu i potražnju“ hrvatskih političkih stranaka i biračkog tijela te zaključio kako je strategija HDZ-a „najprije nacija, a zatim demokracija“ tada najjasnije i najodlučnije predstavljala hrvatske interese. No, politička tranzicija, kako vidimo, nije samo proces smjene vladajućeg političkog sustava, ona je i proces transformacije kolektivne svijesti, u kojemu se događa obračun društva s nedavnom prošlošću. Proces je to koji kreće od impulsa liberalizacije i koji se širi kanalima intelektualnog, medijskog i javnog djelovanja da bi zahvatio čitavo društvo u trenutku kad se ono uspijeva identificirati s ključnim idejama. Na primjeru hrvatske političke tranzicije vidimo da su demokratske i državotvorne ideje bile snažno povezane s nacionalnim pitanjem koje je bilo prisutno od samog početka liberalizacije, da bi se na koncu pretvorilo u primaran element tranzicije. Politička će tranzicija sve više poprimati oblik nacionalnog pokreta, koji će se događati paralelno sa srpskim pokretom i nezadovoljstvom srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj, zbog čega će na koncu „kvaliteta demokratskog poretka donekle biti žrtvovana za nacionalne i državne interese“.

Ova knjiga predstavlja važan doprinos razumijevanju sustavne zamjene jednog političkog sustava drugim zbog toga što, osim u ključne političke odluke i događaje, dublje zalazi u stavove i razmišljanja političkih aktera, djelovanje civilnog društva u nastajanju, rasprave o vizijama političkog pluralizma te u razvoj ideja o demokratskoj i samostalnoj hrvatskoj državi. Zahvaljujući bogatom, ali i konciznom sadržaju koji na svega dvjestotinjak stranica prezentira taj ključan trenutak hrvatske suvremene povijesti, moguće je rekonstruirati preduvjete, glavna zbivanja te određene posljedice političke tranzicije. Osim toga, knjiga razotkriva i specifičnosti koje vezuju pretranzicijsko s posttranzicijskim razdobljem hrvatske politike i društva, podsjećajući nas da zbivanja koja smatramo velikim prekretnicama nose u sebi i fenomen kontinuiteta.

Tina Filipović

Tomasz Stryjek, *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*, Instytut Studiów Politycznych PAN – Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2020, 630 str.

Početakom 2020. godine iz tiska je u Varšavi izašla knjiga Tomasza Stryjeka *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii* [*Suvremena Srbija i Hrvatska prema vlastitoj povijesti*]. Radi se o vrlo opsežnoj analizi politike povijesti u Srbiji i Hrvatskoj koja uključuje i prezentaciju širokog povijesnog konteksta razvoja kolektivnog sjećanja u dvije navedene zemlje. Knjiga je svakako dokaz velikog interesa kakav u Poljskoj vlada za pitanja vezana uz politiku povijesti, ali i snage poljske historiografije, pa i humanistike općenito, koja se ne usredotočuje isključivo na vlastiti

slučaj, već otvara šire perspektive tražeći materijale za komparativni pristup i izvan vlastitih nacionalnih granica.

Autor, povjesničar i politolog Tomasz Stryjek, radi u Institutu za političke studije Poljske akademije znanosti u Varšavi (Instytut Studiów Politycznych PAN), instituciji koja je u Poljskoj među najznačajnijim centrima istraživanja suvremene povijesti. Inače se bavi nacionalnim ideologijama i historiografijama te politikom sjećanja i politikom povijesti, a u fokusu njegovog interesa dosad je bila prvenstveno Ukrajina, o kojoj je objavio više knjiga, među ostalim: *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość. Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004* [*Kakvu prošlost treba budućnost? Interpretacije nacionalne povijesti u historiografiji i javnim raspravama u Ukrajini 1991-2004*] (Warszawa 2007) i *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci* [*Ukrajina prije kraja povijesti. Skice o politici država prema sjećanju*] (Warszawa, 2014). Jedno je poglavlje iz potonje knjige, „Rat za sjećanje u Srednjoj i Istočnoj Europi 2005-2010. Strategije politike Litve, Latvije, Estonije, Ukrajine, Poljske i Rusije“, objavljeno u hrvatskom prijevodu u zborniku *Zla prošlost. Suočavanje s prošlošću koja opterećuje*, koji je 2018. priredila Magdalena Najbar-Agičić (izd. Srednja Europa, Zagreb 2018, str. 111-150).

U svojoj najnovijoj knjizi autor uvodno objašnjava motive za bavljenje pitanjima politike sjećanja i politike povijesti. Godinama se baveći transformacijom u zemljama Srednje i Istočne Europe, istovremeno iz perspektive politologije i historiografije, pokušavao je odgovoriti na pitanje na koji su način ta društva ovisna o svojoj prošlosti. Baveći se Ukrajinom i ukrajinskim nacionalnim idejama u ranijim desetljećima, a onda i ukrajinskim težnjama za osamostaljenjem krajem 1980-ih te nastankom nezavisne Ukrajine nakon raspada SSSR-a pozornost je posvećivao identitetskim pitanjima, odnosno potrazi za temeljima nacionalne samostalnosti koje je pružala tamošnja historiografija. Sljedeći je korak bilo preispitivanje politike sjećanja i pitanja tzv. tranzicijske pravde u Ukrajini, ali i u drugim europskim državama koje su u svojoj prošlosti imale dugotrajna razdoblja nedemokratskih režima. S tog gledišta interes Tomasza Stryjeka privukla je i situacija u Hrvatskoj i Srbiji.

Te su dvije države izabrane za analizu jer su – kako objašnjava autor – na pragu svoga suvremenog postojanja kao zasebne države na prijelazu iz 1980-ih u 1990-e započele od identitetskog i teritorijalnog razgraničenja te rata, a potom su tijekom narednih dvadeset godina, noseći teret suočavanja s prošlošću, ipak postigle određeni uspjeh na putu transformacije: Hrvatska ulaskom u Europsku uniju, a Srbija stjecanjem statusa kandidata. Stryjek najavljuje namjeru da preispita interpretacije autora, kako on to naziva, „formiranih u zapadnom svijetu“. Smatra da takve interpretacije nisu uvijek korisne za razumijevanje situacije u Srednjoj i Istočnoj Europi, jer u njima proces transnacionalizacije i univerzalizacije nije jednako uznapredovao te još uvijek nacionalne države igraju vrlo značajnu ulogu u kolektivnoj svijesti. Stryjekov je cilj pokazati kako je politika sjećanja (politika povijesti) ne samo sastavni, već i iznimno važan dio cjelokupnog procesa transformacije.

U knjizi autor koristi pojam politike sjećanja u njegovom širokom smislu: svakog prizivanja prošlosti u javnom prostoru koje ima za cilj učvršćenje ili promjenu kolektivnog sjećanja. U tom smislu u politici sjećanja sudjeluju i kolektivni akteri i pojedinci, i političari, i mediji, i profesionalni povjesničari i historičari-amateri, kao i sve osobe koje sudjeluju u javnoj debati o povijesti. Politika sjećanja obuhvaća široku lepezu mogućih formi djelovanja: javne izjave, publikacije posvećene prošlosti, komemoracije i obilježavanja službenih blagdana i dana sjećanja, muzejske postavbe, imenovanje ulica i trgova, nastavu povijesti i udžbenike. U cijelom spektru posebno se ističe državna politika sjećanja, koja obuhvaća djelovanje vladajućih krugova i insti-

tucija koje su im podređene. Autor koristi pojam „rezervoar sjećanja“ temeljeći se na tipologiji Aleide Assmann te pojam „mjesto sjećanja“, koji je stvorio Pierre Nora, ali im daje širi smisao. Za Stryjeka ti pojmovi znače sve simbole i predodžbe o prošlosti neke zemlje ili nacije koje se potencijalno mogu aktivirati u javnom prostoru. Stoga oni znače ne samo funkcionalno sjećanje, već i „pohranjeno“ sjećanje, dakle one pojmove i simbole koji tek potencijalno mogu postati aktivni u javnom prostoru. U tom smislu moguće je razmatrati alternative dosadašnjoj politici sjećanja, a Stryjek pozornost posvećuje i onim simbolima pojedinih zemalja koji simboliziraju „građanske, promodernizacijske i slobodarske“ vrijednosti.

Knjiga se sastoji od tri velike glave podijeljene na ukupno sedam opsežnih poglavlja (svako podijeljeno i na potpoglavlja), kojima prethodi uvod, a slijedi opsežan zaključak. U prvoj se glavi govori o povijesti kao takvoj, dakle o „korijenima“, odnosno o historijskim temeljima nacionalnog ili kulturnog identiteta Hrvatske i Srbije te o historijskim aspektima ideologija današnjih političkih stranaka. Ta je glava podijeljena kronološki pa se o rezervoaru povijesnog sjećanja govori po razdobljima, prvo do 1941. godine, a onda od rata nadalje. U drugoj glavi govori se o historiografiji i javnim raspravama, od 1970-ih godina do suvremenosti, te na taj način čitatelj upoznaje sudionike politike sjećanja u širem smislu. Govori se o kontroverzama, odnosno sukobima između povjesničara i intelektualaca vezanima uz nacionalnu povijest i nasljeđu koje su ostavili Drugi svjetski rat i komunistička vladavina. U tom se smislu govori o revizionizmu. Pokazuje se kako je došlo do aktivizacije upravo onih „rezervoara“ sjećanja koji potiču sukobe. Opširno se govori o intelektualnim raspravama koje su se oko tih pitanja vodile i koje se vode u Srbiji i Hrvatskoj, uključujući široki ideološki spektar prisutan u obje zemlje. Donekle možemo vidjeti i relacije između historiografije i države, odnosno političkih stranaka. Treća se glava bavi politikom sjećanja i politikom povijesti u užem smislu, i to u razdoblju 1990-2019, zasebno u Srbiji i u Hrvatskoj. Za razumijevanje prisutnih politika sjećanja i politika povijesti važno je definiranje njihovih funkcija: legitimizacijske, identifikacijske, integracijske i mobilizacijske. Ratovi 1990-ih prikazani su kao posljedica politika povijesti koje su se vodile, a s druge strane kao izvorište novih problema i nepravdi. Tu su i uvodni dijelovi u pojedinim glavama u kojima se definiraju korišteni pojmovi.

U svojoj analizi rezervoara sjećanja Srbije i Hrvatske Tomasz Stryjek koncentrirana se na povijest Drugoga svjetskog rata te na razdoblje početaka komunističke vladavine u Jugoslaviji – dakle na onome dijelu povijesti koji izaziva najviše kontroverzi te uzrokuje najviše unutrašnjih i međunarodnih napetosti. Pritom u obzir uzima i službenu politiku sjećanja, i historiografiju i javne rasprave koje se odnose na povijest tih država i nacija. Fokusira se na ulogu povijesnog sjećanja i korištenje rezervoara sjećanja – u svome razumijevanju tog pojma – u politici sjećanja koju provode vladajući, ali i na aktivnostima drugih aktera koji su aktivni na polju politike povijesti.

Stryjek uz mnogo razumijevanja tretira politiku povijesti analiziranih država, uzimajući pritom u obzir uvjete u kojima su se ove zemlje našle u analiziranom razdoblju. Glavna autorova teza glasi da je izgradnja vlastite povijesne legitimizacije u postkomunističkim i postfederacijskim državama Srednje i Istočne Europe bila nužna i neophodna za transformaciju prema demokraciji i pripremu za članstvo u EU. Za razliku od Ukrajine, u slučaju Hrvatske i Srbije legitimizacijske, integracijske i identifikacijske funkcije politike povijesti donijele su rezultate već početkom 21. stoljeća, dok se u Ukrajini to dogodilo tek nakon 2014, i to samo djelomično. Ovakve ocjene djelovat će vjerojatno previše optimistički mnogim čitateljima u Hrvatskoj. Treba ipak naglasiti da Stryjek nije nekritičan te da uočava i negativne posljedice politika provedenih od početka 1990-ih. Moglo bi se zaključiti da su krvavi sukobi koji su popratili raspad Jugoslavije – prema

njemu – bili upravo cijena provođenja ovakvih politika povijesti kakve su bile na djelu. Prema njemu, samo je dijelom bilo moguće izbjeći ih. Takvo stajalište trebalo bi biti poticaj za daljnje rasprave o tim temama, koje i danas predstavljaju žarište političkog i ideološkog, ali i intelektualnog sukobljavanja u Hrvatskoj.

Kao što je gore spomenuto, autor detaljno analizira politike sjećanja u Hrvatskoj i Srbiji od 1990. do 2019. godine. Knjiga govori s jedne strane o povijesti tih zemalja, a s druge – o simbolima koji se odnose na tu povijest, njihovom stvaranju i upotrebi od strane vlasti, političkih stranaka općenito te intelektualnih elita, uključujući povjesničare i publiciste. Autor je svakako postigao cilj koji si je postavio, stavljajući analizu politike sjećanja u politički i društveni kontekst povijesnog razvoja zadnjih desetljeća. Valja mu priznati golemo poznavanje procesa koji su se zbivali na polju kolektivnog sjećanja u Hrvatskoj i Srbiji. Njegove ocjene, iako ovdje zasigurno ponekad mogu izazvati iznenađenje, trebale bi predstavljati snažan poticaj za daljnje analize i rasprave. U poljskoj je sredini Stryjekova knjiga zasigurno produbila znanje o situaciji u Hrvatskoj i Srbiji i dala mnoštvo materijala za različite komparacije. Nažalost, na poljskome jeziku knjiga će teško doprijeti do mnogih čitatelja u Hrvatskoj i susjednim zemljama. Nadamo se stoga skorom prijevodu na hrvatski.

[U prosincu 2020. Stryjek je za knjigu dobio Počasnu nagradu Wacława Felczaka i Henryka Wereszyckoga, koju dodjeljuju Odjel Poljskog povijesnog društva u Krakovu i Povijesni fakultet Jagelonskog sveučilišta te Wydawnictwo Literackie, nakladnička kuća iz Krakova.]

Magdalena Najbar-Agičić

Ivan Krastev, *Pandemija nostalgije. Kako koronavirus mijenja Europu*, preveo s engleskog Marko Maras, TIM Press, Zagreb 2020, 84 str.

Za pandemiju COVID-19, odnosno globalnu zarazu novim koronavirusom SARS-CoV-2 već u ovom trenutku možemo reći da je jedan od najznačajnijih događaja koji su se odvili i koji se i dalje odvijaju u početnom dijelu 21. stoljeća. Možemo pretpostaviti ne samo da će pandemija korjenito promijeniti živote gotovo svih pojedinaca na svijetu, kao i društvenu, (geo)političku te ekonomsku sliku svijeta tijekom narednog perioda, nego se na izvjestan način kao povjesničari možemo ponadati da će taj događaj u budućnosti biti promatran kao jedan od onih koji su imali izuzetan značaj na daljnje odvijanje pojedinih društvenih procesa kojima smo trenutno svjedoci. Međutim, postaje očito da sama činjenica da smo svjedoci nekog povijesnog događaja postavlja svakoga tko želi reći nešto informativno o društvenim i političkim reperkusijama pandemije COVID-19 u nezgodan položaj. Točnije, to se odnosi na činjenicu koja je predmet brojnih debata u historijskoj znanosti, a to je pitanje korištenja iskaza svjedoka nekog povijesnog događaja kao relevantnog povijesnog izvora. Drugi problem koji je nezahvalniji, ali također i onaj kojim se povjesničari uglavnom ne bave, jest pokušaj predviđanja kako će svijet izgledati i koji procesi će biti dokinuti, a koji intenzivirani nakon nekog događaja koji fundamentalno mijenja niz aspekata ljudskog postojanja kao što je u ovom slučaju pandemija koronavirusa.

Vjerojatno svjestan tih ograničenja, bugarski politolog Ivan Krastev (rođen 1965.) odlučio je iznijeti presjek političkih zbivanja za vrijeme pandemije i globalne karantene kao i razmišljanja o potencijalnom budućem razvoju koji će nastati kao posljedica tih događaja u knjižici (ili kako autor sam kaže, u eseju) *Pandemija nostalgije: kako koronavirus mijenja Europu*. Ivan Krastev je jedan od značajnijih europskih intelektualaca i stručnjak za demokracije u postkomunističkim europskim zemljama. Član je Centra za liberalne strategije u Sofiji, Instituta za znanosti

o čovjeku u Beču, Europskog vijeća za vanjske poslove te Međunarodne krizne skupine. Osim što je pisao tekstove za utjecajne tiskovine poput *New York Timesa* i *Foreign Affairs*, Krastev je također autor nekoliko knjiga koje se uglavnom bave pitanjima demokracije, političkih nemira i korupcije među kojima vrijedi istaknuti hrvatski prijevod knjige *Što nakon Europe?* koja je izašla 2019. u izdanju TIM Pressa.

Knjiga započinje uvodnikom koji je naslovljen *Sivi labud* što je termin koji označava potencijalno nezamislivi događaj koji je ujedno vrlo vjerojatan i koji dramatično i fundamentalno mijenja živote s jedne strane, ali također predstavlja i veliki šok za sustav kada se naposljetku dogodi. Pritom je potrebno napomenuti da je to očita referenca na koncept „crnog labuda“ koji je uveo Nassim Nicholas Taleb te se može postaviti pitanje zašto ga Krastev nije spomenuo kao autora te ideje. Sam narativ započinje s naznačavanjem činjenice da su zatvoreni život u karanteni te suvremena politička i društvena klima svojevrsna obilježja distopije u kojoj živimo. Tada se postavlja pitanje sjećanja na ovaj događaj, kao i je li pandemija mogla biti predviđena od strane vladajućih i koliko je ona doista bila iznenadna. Posebno interesantan primjer jest uvođenje i daljnje razrađivanje pojedinih primjedbi na knjigu Laure Spinney *Blijedi jabač* koja se bavi iskazima preživjelih od španjolske gripe. Krastev pritom postavlja pitanje zašto se pandemija španjolske gripe ne pamti i komemorira u onoj količini koliko i njoj djelomično suvremen događaj koji je imao manju smrtnost – Prvi svjetski rat. Autor zaključuje da je razlog tome što je umrle u ratu lakše prebrojati, ali i da oni koji su umrli u nekom ratnom sukobu također umiru u svrhu nekog ideala što stvara dobru podlogu za naknadnu proizvodnju herojskih priča budući da se od toga može „skrojiti“ neki vid pripovjedne strukture. S druge strane, s kojom „svrhom“ su umrli oni preminuli od španjolske gripe, ili aktualnosti radi, oni preminuli od COVID-19? Krastev takvu smrt karakterizira kao „besmislenu“ te nadodaje da je smrt od koronavirusa nedostojanstvena zato što se preminulima od te nove bolesti ne mogu prirediti pogrebi. Prema autoru, pandemija uzrokovana koronavirusom dovest će do promjene svjetskog društvenog i političkog poretka zato što su taj događaj i reakcije država na njega ubrzali i intenzivirali već započete procese. „Hoće li pandemija napokon dovesti do propasti liberalnog poretka?“, „Koliko se pojačalo povjerenje u znanost i državu za vrijeme pandemije?“, „Je li prošlo vrijeme kada su Sjedinjene Američke Države bile nosioc titule svjetskog hegemonu i hoće li ih na tom mjestu smijeniti Kina?“, „Koliko je vraćanje fokusa na nacionalne države dovelo do mogućnosti da će Europska Unija oslabjeti?“, „Nose li se bolje autoritarne ili demokratske države s pandemijom?“. To su sve relevantna i aktualna pitanja koja su bila postavljena za vrijeme *lockdowna*, odnosno opće karantene i najvećeg globalnog straha od pandemije. Na ta pitanja Krastev nudi više ili manje detaljne odgovore u ovom djelu. On također uvodi koncept „suspenzije kapitalizma“ koji je nastupio za vrijeme karantene i opisuje pojavu nezamislivih oblika funkcioniranja društva, gospodarstva i svakodnevnog života za vrijeme ove „krize bez presedana“. Također spominje jedinstvena obilježja ekonomske krize koja nastaje zbog prekida globalnih lanaca dostave, kao i nacionalizma koji nastaje pod utjecajem globalne karantene. Oboje će biti detaljnije pojašnjeno kasnije u tekstu. Naposljetku, uvod se zaključuje tvrdnjom da je fokus eseja analiza „korona-krize“ kao novog i unikatnog fenomena. Drugi cilj ovog eseja je pokušaj predviđanja na koji način bi ova kriza mogla donijeti promjene u Europi ponajprije zato što dovodi do „nagrizanja“ nekih od temelja europskog projekta, kao što je npr. međuovisnost. Također se najavljuje da će se razmatrati hoće li COVID-19 i njegove posljedice dovesti do raspada Europske Unije, smanjenja njenog značaja ili razvoja njene autonomije, integracije i konsolidacije.

Prvo poglavlje, naslovljeno *Nacionalizam „ostanka doma“*, počinje s razrađivanjem fenomena zatvaranja granica i gubljenjem povjerenja u globalizaciju te pitanjem izbjeglica i migranta. Autor ovdje uspoređuje etnički nacionalizam koji je nastao kao reakcija na migrantsku krizu s onim koji nastaje kao reakcija na pandemiju i koji je povezan ponajprije s ksenofobijom baziranom na širenju virusa. Ovdje Krastev uvodi i razrađuje koncept nacionalizma „ostanka doma“ koji povezuje s masovnim povratcima ljudi koji žive i rade u inozemstvu u materinje zemlje, odnosno u one koje percipiraju kao „dom“. Prema Krastevu, stranac je u tom trenutku bilo koji pojedinac „koji sada nije ovdje“ i koji može iz inozemstva donijeti virus u svoju domovinu. To se dodatno povezuje s elaboriranjem ideje teritorija kao prostora na kojem vrijede neke društvene i političke odluke i uz koji se vezuje neki specifični vid identiteta. Nadalje, razrađuju se i određeni socio-politički fenomeni poput politike obveznog distanciranja i neodrživosti nacionalizma, posebice ovdje ističući europske zemlje zato što većinu država u Europskoj Uniji čine srednje i male zemlje. Na tragu toga, Krastev ističe da bi u narednom periodu Europa mogla imati koristi od blagog zaokreta prema deglobalizaciji. Pri tretmanu utjecaja pandemije COVID-19 na ekonomiju, naznačuje se njen „ravnopravni karakter“ s obzirom na to da zaraza pogađa sve društvene slojeve iako se naglašava da su neke socio-ekonomske grupe, poput siromašnih u Sjedinjenim Američkim Državama, očekivano daleko ugroženije. Naposljetku se ističe kako će ekonomski pad drastično obilježiti živote novijih generacija, od pojedinaca koji su tek rođeni sve do onih netom zaposlenih.

Demokracija kao diktatura uspoređivanja naslov je drugog poglavlja koje započinje s konstatacijom da su epidemije često korištene kao simboli neslobode i autoritarizma što se zatim povezuje s političkim i svakodnevnim ograničenjima za vrijeme *lockdowna*. Tijekom globalne karantene često se spominjala mogućnost da će izvanredni uvjeti dovesti do dolaska populista na vlast. Međutim, Krastev izražava skepsu prema tim tvrdnjama iako ističe da nije nemoguće da bi zbog nadolazeće gospodarske krize populisti i autoritarne figure mogli lakše doći na vlast igrajući ponajprije na kartu tjeskobe. U tom dijelu se također naznačava razlika između tjeskobe koja je neodređena i fokusirana na budućnost te straha koji je kao osjećaj vezan uz trenutne egzistencijalne probleme i rad na njihovom rješavanju. Prema Krastevu, strah pomaže konkretnim vođama (pritom ističe Emmanuela Macrona) koji u krizama daju mogućnost zaštite pomoću institucija i stručnosti. Ovdje se još jednom naglašava da sama zaraza služi kao „pojačivač“ nekih već postojećih procesa. Što se tiče geopolitičkog značaja Kine i njezinog modela nošenja s virusom, iznosi se mišljenje da se „kineski model“ vjerojatno neće proširiti zato što su Kinezi u počecima pandemije radili na zataškavanju i plasiranju pogrešnih informacija. Krastev tvrdi da bi deglobalizacija koja će nastupiti nakon pandemije mogla imati loš utjecaj na Kinu, kao i da će vjerojatno doći do dodatnog zaoštrenja odnosa između Pekinga i Washingtona, ali vjerojatno i ne do novog hladnog rata ponajprije zato što je suvremena Kina dio globalnog kapitalističkog sustava. Također se u analizu uvodi i međuigra između demokracije i fizičkog aktivizma građana (npr. preko izbornih skupova i prosvjeda) što je karantena onemogućila. Narativ zatim skreće na temu uvođenja *lockdowna*, odnosno opće karantene gdje se pojašnjava da su države kopirale jedna drugu pri uvođenju te restriktivne mjere usprkos činjenici da svaka zemlja funkcionira na temelju različitih zdravstvenih sustava. Glavni razlog zašto je ta praksa provedena na globalnoj razini je ponajprije rezultat neizvjesnosti i neznanja o novoj bolesti. Prema Krastevu, *lockdown* je pristup kojim se pretpostavlja najgore, a riskira najmanje te je na makro-političkoj sceni uvođenje te mjere funkcioniralo na temelju načela „ako drugi tako rade, onda je sve pod kontrolom“ što je posljedično dovodilo do manje mogućnosti da se postupci svjetskih vlada kritiziraju u

javnosti. Pri razradi pitanja građanske podrške za vrijeme karantene je postalo uočljivo da je fokus političke debate prešao s aktualnih dnevnopolitičkih problema na vladine reakcije prema javnom zdravlju i ekonomskoj krizi. Pred kraj ovog poglavlja, Krastev se referira na kolumnu Giorgia Agambena nastaloj za vrijeme uvođenja karantene u Italiji u kojoj se Agamben bavio novim uvođenjem „stanja izuzeća“, „tiranskim nagonom“ inherentnim liberalnim demokracijama i iskazom zabrinutosti spram opstojnosti izvanrednog stanja. Autor se ovdje također ukratko bavi temom diskursa za vrijeme karantene kada je retorika o borbi protiv koronavirusa povezivana s borbom protiv terorizma. Pritom se isto tako uvodi i pitanje legitimnosti praćenja ljudi što Krastev smatra opravdanim zato što državni nadzor, provoden primjerice preko mobilne aplikacije za praćenje kontakata, služi općem dobru te u slučaju ove krize nije bio provoden u tajnosti.

Zaključak je baziran na autorovom ranijem tekstu o sedam inicijalnih pouka pandemije koje je sad preimenovao u sedam paradoksa. Primjetno je da na trenutke izgleda kao da Krastev preko izlaganja tih paradoksa i na temelju seciranja društvenog i političkog stanja za vrijeme opće karantene daje prijedloge europskim političarima za donošenje pojedinih političkih odluka koje se tiču cijelog europskog bloka. Prvo, Krastev tvrdi da je pandemija COVID-19 istovremeno prokazala mračnu stranu globalizacije, ali je istodobno i njen agent što se vidi na temelju toga da je globalna zaraza ujedinila brige i strahove svjetske javnosti. Povezivo s time, pandemija je nanovo pokrenula i pojačala svjetski trend prema deglobalizaciji koji je započeo nakon gospodarske krize 2008-2009, ali je u isto vrijeme razotkrila koja su ograničenja jačanja nacionalne države. Nadalje, strah od virusa je izvorno potaknuo jedinstvo u razjedinjenim društvima, ali je i produbio postojeće podjele u njima. Što se tiče Europe, upozorava se da je tamo demokracija stavljena na čekanje zbog uvođenja izvanrednog stanja te da bi COVID-19 mogao biti katalizator ili za korjenite promjene unutar Europske Unije ili za njen raspad. Što se tiče prethodnih kriza, Krastev napominje da se može uočiti „povratak duhova“ prethodnih triju velikih kriza 21. stoljeća (rata protiv terorizma, gospodarskog kraha i migrantske krize) što je dovelo do preispitivanja njihovih ishoda i posljedica na temelju aktualne „korona-krize“. Naposljetku, pritisak globalizacije bi mogao prisiliti stanovnike EU na usvajanje šire zajedničke politike i na prijenos izvanrednih ovlasti u Bruxelles. Narativ se nakon pojašnjavanja ovih paradoksa bavi problemom nestanka ideje „zajedničke Europe“ s jedne strane, što Krastev potkrepljuje primjerima kao što je manjak pomoći Italiji od strane EU, dok s druge strane ističe da je došlo do početka razvijanja svijesti oko toga koliko vlade zemalja članica ovise o samoj Uniji. Navodi se i mogućnost da bi također moglo doći do toga da će Europska Unija igrati dvostruku igru istovremene globalizacije i deglobalizacije, a pritom se isto tako spominje i mogućnost preustroja Unije kako bi se veći fokus stavio na teritorijalni nacionalizam same Europe zbog malih i srednjih europskih država i ograničenja nacionalnih gospodarstava. Krastev navodi i mogućnost da je Europska Unija moguć kandidat za nosioca rješenja iduće faze krize zato što su Sjedinjene Američke Države i Kina počeli gubiti titulu vođe svijeta. Naposljetku, Krastev iznosi „pouku“ i paradoks u vidu činjenice da su ljudi za vrijeme pandemije koronavirusa postali veći kozmopoliti zato što su bili orijentirani na iste probleme usprkos činjenici što je svijet postao deglobaliziraniji.

Vezano uz dojmove spram djela, očito je da je stil kojim Krastev piše na trenutke nekoherentan što će reći da često skače s teme na temu te ponekad u potpunosti ne elaborira pojedine tvrdnje. Usprkos tome je sposoban na jako pitak, direktan i sažet (na trenutke možda i previše sažet) način frazirati kompleksne ideje. Pritom valja spomenuti da se u argumentaciju zbog pobuđivanja dodatnog angažmana i interesa kod čitatelja, kao i zbog lakšeg ilustriranja nekih koncepata i fenomena, upošljavaju mnogi primjeri iz književnosti i popularne kulture. Navedeno podsjeća

na stil kojim se u svojim djelima služi i poznati slovenski filozof Slavoj Žižek čija je knjiga *Pandemic! COVID-19 Shakes the World* još jedan dobar primjer „impromptu“ tipa literature koji je nastao kao neposredna reakcija na pandemiju koronavirusa, s time da Žižek daje daleko veći fokus na opstojnost, praksu i budućnost lijevih politika u jeku ove krize. Nadalje, dojam koji se stječe jest da je esej konstruiran oko nekoliko autorovih dosjetki i razmišljanja o „korona-krizi“ koje su bile dodatno razrađene. To se možda najbolje vidi na primjeru toga da usprkos naslovu knjige u samom tekstu nema tolikog fokusa na Europu, već se, kao što se može vidjeti iz ranijih dijelova ovog teksta, uglavnom govori o osnovnim biopolitičkim i geopolitičkim obilježjima ovog perioda. Izuzetak tome je zaključak za koji je već naznačeno da ima veći fokus na europsku situaciju i da se u njemu također na suptilan način nude prijedlozi za daljnja makro-politička načela Europske Unije. Upravo na temelju spomenutoga se stječe dojam da je Krastev zakleti pobornik ideje EU te da želi raditi na njejoj opstojnosti makar na temelju skiciranja realnih ili pesimističnih scenarija koji bi mogli zadesiti europski blok. Primjetno je da je knjiga vjerojatno nastala za vrijeme *lockdowna*, što rezultira time da su neke pojedinosti iznesene u knjizi zastarjele zbog trenutnog olabavljenja epidemioloških pravila na globalnoj razini. Na temelju toga se može iščitati svojevrsna lekcija da je teško reći išta suvislo o potencijalnoj budućnosti vezanoj uz posljedice trenutne medicinske i tek predstojeće ekonomske krize zato što će dio tih izjava neizbježno otići u zastaru, ali i da elaborirani uvidi suvremenika i svjedoka nekih značajnih događaja, što cjelokupna kriza vezana uz COVID-19 svakako jest, ipak mogu predstavljati prvi korak u stvaranju konkretnije i potpunije slike o nekom značajnom događaju ili socio-političkom i ekonomskom procesu.

Igor Krnjeta